

## Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 6 (1972)

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969)



**Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38)**

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

doi: [10.12681/dchae.810](https://doi.org/10.12681/dchae.810)

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ Μ. (1972). Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 6, 82-129. <https://doi.org/10.12681/dchae.810>



# ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα (πίν. 27-38)

Μαρία ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Δελτίον ΧΑΕ 6 (1970-1972), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του  
Παναγιώτη Μιχελή (1903-1969) • Σελ. 82-129

ΑΘΗΝΑ 1972

## BYZANTINA KIONOKRANA ME ANAGLYΦA ΖΩΑ \*

( ΠΙΝ. 27 - 38 )

Ἡ ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν κιονοκράνων με ἀνάγλυφα ζῶα εἶναι τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς, στὴν ὁποίαν ἀφορμὴ ἔδωσαν δύο κιονόκρανα με ἀνάλογη διακόσμηση ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα τῆς δυτικῆς Μακεδονίας.

Τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἄρθρου καλύπτει ἡ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν παραδειγμάτων, ὡς τυπικῶν τοῦ εἶδους, ἐνὸς παλαιοχριστιανικῆς καὶ ἐνὸς μεσοβυζαντινῆς ἐποχῆς. Στὸ δεύτερο μέρος ἐπιχειροῦμε μιὰ εὐρύτερη ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος. Μὲ βάση δηλαδὴ ὁρισμένα χρονολογημένα γλυπτὰ ἔργα προσπαθοῦμε νὰ παρουσιάσωμε τὴν ἐξελικτικὴ πορεία τῆς γλυπτικῆς στὸ Βυζάντιο, τὴν ὁποίαν παρακολουθοῦν καὶ τὰ κιονόκρανα με ζῶα. Εἰδικώτερη χρονολογικὴ τοποθέτηση ὅμως προτείνουμε ἐνδεικτικὰ μόνο γιὰ τὰ παραδείγματα ποὺ συγκεντρώνονται γιὰ πρώτη φορὰ ἐδῶ καὶ παρουσιάζονται στὸ τέλος, σ' ἓνα παράρτημα τῆς μελέτης. Μερικὲς γενικὲς παρατηρήσεις στὰ κιονόκρανα με ἀνάγλυφα ζῶα, ποὺ διαχρονικὰ ὑπάρχουν στὸ Βυζάντιο, κλείνουν τὸ δεύτερο μέρος τῆς ἔρευνας αὐτῆς.

1. Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα ποὺ θὰ μᾶς ἀποσχολήση βρίσκεται στὴν παλαιὰ Μητρόπολη τῆς Ἑδεσσας, μιὰ μεγαλόπρεπη βασιλικὴ τῶν χρόνων

---

\* Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ κ. Ν. Μουτσόπουλο ποὺ μοῦ ἔδωσε τὸ πρῶτο ὕλικό γιὰ τὴ μελέτη αὐτὴ καθὼς καὶ κάθε βοήθεια ποὺ τοῦ ζήτησα σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας καὶ τὸν Γενικὸ Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ διαβάσῃ τὸ χειρόγραφο καὶ νὰ μοῦ δώσῃ πολὺτιμες συμβουλές. Θερμὰ ἐπίσης εὐχαριστῶ τὴ συνάδελφο κ. Ντ. Μουρίκη, ποὺ διάβασε ἐπίσης τὸ χειρόγραφο. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸν καθηγητὴ κ. Στ. Πελεκανίδη, τοὺς ἑφόρους Ἀρχαιοτήτων κυρίους Δ. Λαζαρίδη καὶ Π. Λαζαρίδη, τὴν Ἐπιμελήτρια κ. Φ. Δροσογιάννη, τοὺς Ἐπιμελητὲς κυρίους Μ. Μιχαηλίδη, Ν. Νικονάνο, Ε. Τσιγαρίδα καὶ Ἀ. Δεληβορριά ποὺ εἶχαν τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψουν νὰ φωτογραφήσω καὶ νὰ σχολιάσω στὸ κείμενο τὰ κιονόκρανα με ἀρ. Παραρτήματος 10, 39, 3, 49, 25, 61, 12 - 22, 54, 76. Τοὺς καθηγητὲς Ν. Δρανδάκη καὶ Δ. Πάλλα εὐχαριστῶ γιὰ τὶς φωτογραφίες ποὺ μοῦ ἔδωσαν τοῦ ἐπιθήματος τῆς Μάνης καὶ τοῦ κιονοκράνου τοῦ Λεχαίου. Ἐπίσης εὐχαριστῶ τὶς Ἐπιμελήτριες διδασκ. Ἐ. Κουνουπιώτου, Ν. Ἐτζέογλου, Λ. Παρλαμά, Αἰκ. Ρωμιοπούλου καὶ τὸν Ἐπιμελητὴ Ἱ. Τουράτσογλου ποὺ φρόντισαν γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ κιονοκράνου τῆς Καλαμάτας καὶ ἐνὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Βέροιας.

τῆς Τουρκοκρατίας<sup>1</sup>. Σὲ δευτέρα χρήση σήμερα στολίζει τὸν νοτιοανατολικὸ κίονα τῆς ἐκκλησίας<sup>2</sup>.

Τὸ κιονόκρανο ἀνήκει στὸν τύπο ποὺ ἀπὸ τὸν Kautzsch<sup>3</sup> συνηθίσουμε νὰ ἀποκαλοῦμε «δίζωνο»: φύλλα ἄκανθας στὴν κάτω σειρὰ, προτομὲς κριαριῶν καὶ ἀετοὶ στὴν ἐπάνω (πίν. 27α). Τὸ ὕψος τοῦ εἶναι 0.52 μ., ἡ διάμετρος τῆς βάσεως 0.29 καὶ τοῦ ἄβακα 0.59 μ.

Μὲ τὰ χρόνια τὸ ἔργο ἔχει ὑποστῇ μικρὲς φθορὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ σημαντικώτερη εἶναι ἡ ἀποκοπὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ κριαριοῦ σὲ μιὰ γωνία.

Ὁ ἄβακας τοῦ κιοκράνου ἔχει τὴ δομικὴ μορφή τοῦ κορινθιακοῦ τύπου καὶ κοσμεῖται μὲ ραβδώσεις. Στὴν ἐπάνω ζώνη τέσσερις προτομὲς κριαριῶν στολίζουν τὶς γωνίες. Τὰ ζῶα, σὲ συμβατικὴ στάση μὲ τὰ δύο πόδια προεξέχοντα, μοιάζουν νὰ φέρουν τὰ φορτία τῆς στέγης, καθὼς ἀδιόρατα γέρνουν κάτω ἀπὸ τὶς γωνίες τοῦ ἄβακα· στὴ θέση αὐτή, τὰ κέρατα τῶν ζώων θυμίζουν τὶς παλαιὲς ἑλικες. Τὸ μεσαῖο χῶρο κάθε πλευρᾶς, μεταξὺ τῶν κριαριῶν, καλύπτουν ἀετοὶ ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ ἀνοιγμένους τὶς φτεροῦγες καὶ μὲ κάποια ἀνάταση τῆς κεφαλῆς ποὺ βρίσκεται στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ «ἀνθους» τοῦ ἄβακα. Τὰ πουλιὰ κρατοῦν μὲ τὰ νύχια τοὺς ἀνάστροφα τὴ μικρὴ προτομὴ ἑνὸς βοδιοῦ καὶ ἔχουν ἐμπρὸς τοὺς ἕνα φίδι ποὺ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ στήθος τοῦ ζώου αὐτοῦ καταλήγει στὸ γαμπρὸ ράμφος τοὺς. Ὁκτὼ φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας, ἐνωμένα στὴ βάση τοὺς καὶ γέρνοντας πρὸς τὰ ἔξω στὶς κορυφές, σχηματίζουν στεφάνη φύλλων στὸ κάτω τμήμα τοῦ κιονοκράνου. Ἡ σπεῖρα ποὺ κοσμεῖται μὲ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω συμπληρώνει τὸ σύνολο<sup>4</sup>.

Ἐπάνω στὴν κάπως ἀδρὴ πρώτη λάξευση τῆς πέτρας, ὅπως αὐτὴ φαίνεται στὸ σῶμα τῶν κριαριῶν, στοὺς λαιμούς τοὺς, στὸ κενὸ κάτω ἀπὸ τὰ φτερά τῶν ἀετῶν ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ δεῦτερο τεχνίτη, ἔρχεται ὁ

1. M. E. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, I, Paris 1831, σ. 81. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* III, London 1835, σ. 273. Ἡ τοποθέτηση τῆς ἐκκλησίας στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας γίνεται πρόχειρα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σήμερα φαίνονται.

2. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ ἕνα σχέδιο δημοσιευμένο στὰ 1899: P. Miljukova, *Christianskija drevnosti Zapadnoj Makedonii*, *Izvestija* τοῦ Ρωσικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως IV, 1899, σ. 35, εἰκ. 6. R. Kautzsch, *Kapitellstudien* (Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert), Berlin - Leipzig 1936, σ. 157. P. Lemerle, *Chapiteaux chrétiens à protomes de Béliers*, *AE*, 1937, τόμ. Α', σ. 294. E. Kitzinger, *The Horse and Lion tapestry at Dumbarton Oaks*, *DOP* 3, 1946, σ. 63.

3. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 152.

4. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν μερῶν τοῦ κιονοκράνου καὶ τοὺς τύπους ποὺ ὑπάρχουν βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης, Β', Ἀθήναι 1954, σ. 278 - 338.



καλλιτέχνης νά πλάση τις μορφές (πίν.27β). Στην επάνω ζώνη οί μορφές αὐτές εἶναι ἐξεργες. Τὰ κεφάλια τῶν ζώων πλαστικά, μὲ ἄνεση καὶ δεξιολογία γλυμμένα, ἐκφράζοντας κάποιον ἀόριστο πόνο θυμίζουν ἔργα «κλασσικά»· ἡ ἐντύπωση αὐτὴ ὅμως χάνεται ἀμέσως μέσα στοῦ σύνολο, ὅπου οἱ χαραγές τῆς σμίλης καὶ οἱ ὀπές τοῦ τρυπάνου πολὺ ἔντονες δηλώνουν τις λεπτομέρειες. Στην κάτω ζώνη τὰ τεχνοτροπικὰ ἀποτελέσματα τῆς τεχνικῆς τοῦ τρυπάνου δίνουν τὴν ἐξαυλωμένη μορφή τῆς πριονωτῆς ἄκανθας ἔτσι καθὼς προβάλλει λεπτὴ μπροστὰ ἀπὸ τὸ σκοτεινὸ βάθος.

Ἀσάφεια δημιουργεῖται στὴν στιγμιαία θέα τοῦ ἔργου καὶ καμμία ἐνότητα δὲν ὑπάρχει στὴ σύνθεση. Ἡ λεπτὴ στεφάνη τῶν φύλλων μοιάζει νὰ ὑποβαστάζει τις δυνατὲς μορφές τῶν ζώων. Ὁ ὀριζόντιος κυματισμὸς ἐξ ἄλλου τῶν πλαστικῶν ὀγκῶν συγκρούεται μὲ τὴν ὀρθία κατεύθυνση τῶν πουλιῶν καὶ τῆς ἄκανθας καὶ ἡ σκιὰ παιχνιδίζει ἀνόμοια στὰ διάφορα μέρη τοῦ κιονοκράνου.

Τὰ πριονωτὰ φύλλα τῆς κάτω ζώνης προσδιορίζουν χρονολογικά, τὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τύπου μέσα στὰ ὅρια τοῦ 5ου αἰώνα<sup>5</sup>. Ἔτσι τὸ κιονόκρανο, ποὺ ἐξετάζομε πρῶτο, μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ χωρὶς δυσκολία σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο, θέση ἢ ὁποία ἄλλωστε ἔχει ἤδη ὑποστηριχθῇ<sup>6</sup>. Γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση λείπουν τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν. Μόνη ἡ μαρτυρία ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Ζήνωνος (474-475, 476-491) ἡ Ἑδεσσα γνῶρισε ἱκανοὺς ἄνδρες, ποὺ ἀναδείχθηκαν πολὺτιμοι γιὰ τὴν αὐτοκρατορία<sup>7</sup>, εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κιονοκράνου στοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα. Μιὰ τέτοια χρονολόγηση ταιριάζει στὸν τρόπο ἀποδόσεως τῶν αἰτῶν μὲ τις σχηματοποιημένες φολίδες καὶ κυρίως τῆς πριονωτῆς ἄκανθας, ἀρκετὰ ἀποδεσμευμένης ἀπὸ τὸ σκιερὸ βάθος, μὲ πολὺ λεπτὲς ἀπολήξεις τῶν φύλλων (βλ. κατ. σ. 95). Τὸ κιονόκρανο τῆς Ἑδεσσας λοιπὸν θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῇ ὄχι ἔργο πρωτοποριακὸ ἀλλὰ ἔργο ὥραϊο — μὲ κάποιο ἀκαδημαϊσμὸ βέβαια, βλ. τὰ κεφάλια τῶν κριαριῶν — τῆς περιόδου ποὺ ὁ «δίζωνος» τύπος ἦταν στὴν ἀκμὴ του. Τὸ θέμα τοῦ ἐργαστηρίου καὶ τοῦ καλλιτέχνη, ποὺ ἐξηγεῖ ὀρισμένα στυλιστικὰ χαρακτηριστικὰ παράλληλα μὲ τὴν ἐξέλιξη στοῦ χρόνου, δὲν τὸ θίγομε ἀπὸ ἑλλειψη στοιχείων.

Τὸ δευτέρου κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα στολίζει σήμερὰ τὸ νοτιοανατολικὸ κίονα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγ. Πέτρου καὶ Παύλου (πίν. 28 α-β).

5. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 161.

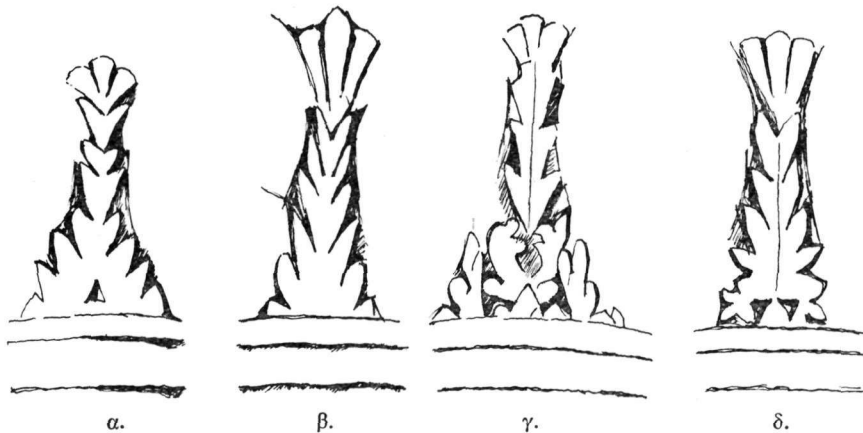
6. P. Lemerle, ἔ. ἀ., σ. 296.

7. Ε. Στουγιαννάκη, Ἑδεσσα ἢ Μακεδονικὴ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 164 - 165.

Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐνταχθῇ σὲ κανένα ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους μὲ ζῶα. Ἡ κύρια διακόσμησή του εἶναι τέσσερις ἀετοὶ μ' ἐραλδικὸ χαρακτῆρα ποὺ καλύπτουν μὲ τὸ σῶμα τους τὶς γωνίες του· μιὰ λεπτὴ ἔξερρη ταινία διαχωρίζει μιὰ δεύτερη ζώνη, ἀκόσμητη καὶ τόσο στενὴ ποὺ ἔχει χάσει τελείως τὴν γνώριμη μορφή της.

Ἡ βάση τοῦ κιονοκράνου ἔχει περίμετρο 1.35 μ., ἐνῶ τὸ ὅλικο τοῦ ὕψους φθάνει τὰ 0.50 μ. Σῶζεται σχετικὰ σὲ καλὴ κατάσταση, καὶ μόνο μιᾶς γωνίας τὸ ἐπάνω μέρος μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμὸ τοῦ πουλιοῦ ἔχει ἀποκοπῇ.

Οἱ ἀνοικτὲς φτεροῦγες τῶν ἀετῶν καὶ ἡ οὐρά τους καλύπτουν σχεδὸν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κιονοκράνου καὶ μόνο στὸ μέσο τῶν πλευρῶν ὑπάρχει



Εἰκ. 1. Τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα.

ἓνα φυλλόμορφο τελείως σχηματοποιημένο κόσμημα· σαφῶς διαρθρωμένο γιὰ νὰ προσαρμοστῇ στὸν ὑπάρχοντα χῶρο καὶ λίγο διάφορο σὲ κάθε ὄψη τὸ μοτίβο αὐτὸ (εἰκ. 1α - δ) εἶναι πλατύτερο στὸ κατώτερο μέρος, ὅπου τὸ κενὸ εἶναι μεγαλύτερο, λεπταίνει πρὸς πάνω καθὼς γίνεται δίφυλλο στὸ στενότερο σημεῖο, γιὰ ν' ἀνοίξη πάλι σὰν τρίφυλλο, ὅταν ἡ καμπυλότητα τῶν φτερῶν ἀφήνῃ μεγαλύτερο χῶρο. Οἱ ἀετοὶ κρατοῦν μὲ τὰ νύχια τους μιὰ σφαῖρα· ἡ οὐρά τους, δυσανάλογα μεγάλη, ἀνοίγεται ὅπως τῶν παγωνιῶν.

Ἐξερρες οἱ μορφὲς τοῦ σώματος τῶν πουλιῶν, τῶν φτερῶν τους καὶ τοῦ φουτοῦ ἐπάνω δημιουργοῦν ἓνα ἄνισο κύμα ποὺ μοιάζει σὰ νὰ προβάλλεται μπροστὰ ἀπὸ μιὰ δεύτερη ἐπιφάνεια· ἔντονα κυματισμένη κι αὐτὴ εἶναι διαμορφωμένη ἀδρὰ κατὰ τὰ γνωστὰ σχήματα· ἡμικυλινδρικό ἐξόγκωμα στὴ μέση, στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ «ἄνθους», ἀπὸ τὸ ὁποῖο ξεκινοῦν σὰν ἀπλοποιημένες στερεομετρικὲς μορφὲς οἱ ἑλικες, ποὺ καταλήγουν, ἀδιάγνωστες, ἐπάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀετῶν στὶς γωνίες. Στὴ θέση τοῦ ἄβακα μιὰ

λεπτή ταινία εξέχει ελαφρά γιά νά ξεχωρίζη, ακολουθώντας τὸ σχῆμα ποὺ διαγράφει τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κινοκράνου.

Οἱ τέσσερις ἀετοὶ προβάλλουν σὰν ἀπéριττοι ὄγκοι καὶ σχήματα, ἐπάνω στὰ ὁποῖα λίγες χαραγές δηλώνουν τὶς ἀπαραίτητες λεπτομέρειες τοῦ σώματος. Καμμιά προσπάθεια γιὰ παράσταση τῶν φολίδων· μόνον οἱ φτεροῦγες ἀποδίδονται σχηματικά, μὲ ελαφρά πλαγιαστὲς μικρὲς ἐπιφάνειες ποὺ χωρίζονται ἀπὸ τὸ ἐπάνω κοῖλο μέρος τῶν φτερῶν μὲ μιὰ ὀριζόντια, σκαμμένη αὐτὴ τὴ φορά, ταινία τὴν ὁποῖαν κοσμεῖ σειρὰ ἀπὸ πέντε ἢ ἀλλοῦ τέσσερις κόμπους.

Οἱ ἐπίπεδες ἐπιφάνειες τῶν διακοσμήσεων, ποὺ ἀποδίδονται παράλληλα πρὸς ἐκείνη τοῦ βάθους, ἐναλλάσσονται μὲ τὶς κοιλόκυρτες κι ἐκείνες πάλι μὲ ἄλλες ἔντονα ἑξεργες, ἔτσι ποὺ φαίνεται καθαρὰ πὼς ἐλεύθερα ὁ γλύπτης χειρίζεται αὐτὲς τὶς τεχνικὲς, μέσα στὴ δική του τεχνοτροπικὴ διάθεση, ἀνάλογα μὲ τὴν τελικὴ μορφή ποὺ θέλει νά δώσῃ. Ἡ φανερὴ ἀδεξιότητα στὴ γλυφὴ τῶν φυλλομόρφων κοσμημάτων μᾶς κάνει νά πιστέψωμὲ πὼς ὀφείλονται σὲ δευτέρο χέρι (εἰκ. 1 α - δ). Ὅπωςδὴποτε, ἰδιαίτερη τεχνικὴ δεξιότητα δὲν χαρακτηρίζει οὔτε καὶ τὸ κύριο θέμα, ὅπως φαίνεται στοὺς λαιμούς, στὰ φτερά, στὰ πόδια καὶ στὰ νύχια τῶν ἀετῶν, ἀλλὰ ὅλο τὸ ἔργο ἀποπνέει δύναμη καὶ γοητεύει μὲ τὶς λιτὲς καὶ ἔντονα σχηματικὲς μορφές. Ὅλα φαίνονται πὼς ὑπακούουν ἀπόλυτα σ' ἓνα συντονισμένο σύνολο : ἡ στατικὴ ἐντύπωση ποὺ δίνει ὁ κύριος ὄγκος τοῦ κινοκράνου μετριάζεται ἀπὸ τὴν ὀρθὰ κατεύθυνση τοῦ ἑξεργου σώματος τοῦ ἀετοῦ μὲ τὴν σφαῖρα καὶ τῶν παραπληρωματικῶν κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα τείνουν πρὸς τὰ ἐπάνω. Καμμία σύγχυση δὲν δημιουργεῖται στὴ στιγμιαία θέα τοῦ ἔργου καὶ φαίνεται καθαρὰ ὅτι αὐτὸ ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ὁ ὄγκος τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους : αὐτὸς ἐκτελεῖ μιὰ ὀρισμένη λειτουργία καὶ ἐπάνω του οἱ διαφορὲς φιγοῦρες ἔχουν διακοσμητικὸ χαρακτήρα.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν καθαρὴ ἔκφραση τῆς λειτουργίας τῶν μορφῶν μὲ τόση εὐκρίνεια διατυπωμένη ἐδῶ, μᾶς ἀπομακρύνει ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς<sup>8</sup>. Μία πρόχειρη ἀναφορὰ σὲ παραδείγματα πρῶιμα μεσοβυζαντινά, ὅπως τῆς Παναγίας καὶ τοῦ τέμπλου τοῦ Καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἢ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκέων (1028)<sup>9</sup>, ὅπου, σὲ τελείως διαφορετικὰ θέματα, ὑπάρχει ἡ ἀρχὴ αὐτή, μᾶς δείχνει πὼς σὰν ὅριο post

8. Ἡ ἄντληψη αὐτὴ ὑπάρχει ἀπὸ τὸν 6ον αἰ. ἀλλὰ ὄχι τόσο καθαρὰ διατυπωμένη, βλ. κατ. σ. 96.

9. W. F. Volbach - J. Dosogne, Byzanz und der christliche Osten, Propyläen Kunstgeschichte, 3, Berlin 1968, πίν. 117 d. E. Στίκα, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά Φωκίδος, Ἀθῆναι 1970, εἰκ. 179, R. Kautzsch, ἔ. ἀ. πίν. 42, 701. Βλ. κατ. σ. 99.

quem θὰ πρέπει νὰ θέσωμε τὸ τέλος τῆς Εἰκονομαχίας. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχομε γιὰ νὰ περιορίσωμε ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο τὰ χρονικὰ σύνορα, μέσα στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἐνταχθῇ ἡ δημιουργία τοῦ ἔργου, εἶναι λίγα. Οἱ ἱστορικὲς μαρτυρίες λείπουν τελείως καὶ κανένα ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ χρονολογημένα κιονόκρανα δὲν προσφέρεται γιὰ ἄμεση σύγκριση. Ὅπωςδὴποτε ἡ μορφολογία τοῦ ἐπάνω τμήματος κυρίως, μὲ τὶς σχηματοποιημένες ἑλικες καὶ τὴ μεσαία προεξοχή στὴ θέση τοῦ «ἀνθους» καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ ἑξεργὴ ἀπόδοση τῶν πουλιῶν, μᾶς προδιαθέτουν νὰ στραφοῦμε πρὸς τοὺς πρώτους αἰῶνες μετὰ τὴν Εἰκονομαχία, ποὺ βρίσκονται πρὸ κοντὰ στὴ συνέχεια τῆς παλαιᾶς παραδόσεως. Παράλληλα, ἡ ἐραλδικὴ σκληρότητα ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς αἰετοὺς εἶναι στοιχεῖο ποὺ βρίσκομε στὰ σχέδια τῶν ζώων, στὰ ὑφάσματα<sup>10</sup>, μερικὰ χειρόγραφα<sup>11</sup>, σὲ κεραμικὰ καὶ σὲ ἄλλα βυζαντινὰ ἀντικείμενα χειροτεχνίας<sup>12</sup>, στὸ 10<sup>ο</sup> - 11<sup>ο</sup> αἰῶνα, μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀνατολίζοντος κύματος ποὺ ξαναῆρθε ἔντονα στὸ Βυζάντιο — καὶ στὴ Δύση — διὰ τῶν Ἀράβων<sup>13</sup>. Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἑξεργῶν μορφῶν μὲ τὸν ἐπίπεδο ἀνατολικὸ χαρακτήρα τῆς συνθέσεως δὲν εἶναι ξένος σὲ γλυπτὰ ἔργα τῆς μακεδονικῆς περιόδου<sup>14</sup> καὶ τὸ κάπως ἀφομοιωμένο ὕφος τῶν ἀντιθέτων αὐτῶν στοιχείων στὸ κιονόκρανο, ποὺ ἐξετάζομε, μᾶς ὁδηγεῖ πρὸς τὴν ὄψιμή της περίοδο, μετὰ τὸ 1000<sup>15</sup> δηλαδὴ. Μερικὲς εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες ἐνισχύουν αὐτὴ τὴ χρονολόγηση, ὅπως τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα καὶ ἰδίως τὸ ἡμιανθήμιο<sup>16</sup> (εἰκ. 1 γ), οἱ ὀριζόντιες

10. O. von Falke, *Kunstgeschichte der Seidenweberei*, Berlin 1921, πίν. 133, 141 - 142, 180 - 181, 184.

11. A. Grabar, *Miniatures Gréco-orientales*, I, *L'art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, II, σ. 797 - 804. πίν. 185 β.

12. A. Grabar, *Le succès des arts orientaux à la cour byzantine sous les Macédoniens*, αὐτόθι, I, σ. 265 - 290.

13. A. Grabar, *Éléments sassanides et islamiques dans les enluminures des manuscrits espagnols du haut Moyen Age*, αὐτόθι, II, σ. 663 - 668, πίν. 158d - 163. Τοῦ Ἰδίου, *Un relief du XI<sup>e</sup> siècle à Brauweiler et l'origine des motifs «Sassanides» dans l'art du Moyen Age*, αὐτόθι, σ. 677 - 682. A. Grabar, *La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce*, *Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Paris 1971, σ. 15 - 37.

14. Βλ. A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IV<sup>e</sup> - X<sup>e</sup> siècle)*, Paris 1963, σ. 105 - 106, 108, πίν. XLIX, LIV, LVII.

15. Ἐχει ὑποστηριχθῇ ἀπὸ M. Panayotidis, *Les monuments de Grèce depuis la fin de la crise iconoclaste jusqu'à l'an mille (Thèse de Doctorat de III<sup>e</sup> Cycle)*, Paris 1969, σ. 210.

16. Ἀπαντᾷ σὲ ἰσλαμίζουσες διακοσμήσεις συνδυασμένες μὲ ψευδοκουφικὸ διάκοσμο. E. Στίκα, ἔ. ἀ. εἰκ. 8 - 13, 46. G. Miles, *Byzantium and the Arabs. Relations in Crete and the Aegean Area*, *DOP* 18, 1964, σ. 3 - 32, βλ. πίν. 44 - 48.

ταινίες με τούς κόμπους στα φτερά<sup>17</sup> και αυτά ακόμη τὰ φτερά με σχῆμα τριγωνικό<sup>18</sup>. Τέλος ἡ σκληρὴ προβολὴ τῶν κοσμημάτων ἀπὸ τὸ βάθος, ὅπως καὶ στὰ γλυπτὰ λείψανα ἀπὸ τὸ Μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ τῆς Εὐβοίας<sup>19</sup>, μᾶς ἐντοπίζει στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα.

Δύο ἄλλα κιονόκρανα με διακόσμηση ἀετῶν ποὺ κρατοῦν σφαῖρα στολίζουν σήμερα τούς κίονες τῆς Νέας Μητροπόλεως τῆς Βέροιας (πίν. 28 γ-δ). Τελευταῖα, ἔχουν καλυφθῇ με στρώματα ἐλαιοχρώματος καὶ δὲν προσφέρονται ἰδιαίτερα γιὰ μιὰ πλήρη μελέτη. Τὰ συνδέομε ἐδῶ με τὸ κιονόκρανο τῆς Ἑδεσσας, ἐπειδὴ εἶναι ἔργα ποὺ ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο καὶ ἔχουν κοινὸ ὕψος, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσωμε καὶ τίς δικές τους μαρτυρίες στὴν ἔρευνα αὐτή. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειώσωμε ὅτι μόνο στὰ παραδείγματα τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Βέροιας<sup>20</sup> βρήκαμε — ὅσο μπορέσαμε τουλάχιστον νὰ ἐξετάσωμε — τὴν εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια τοῦ ἐραλδικοῦ ἀετοῦ ποὺ κρατεῖ με τὰ νύχια του σφαῖρα, παρόλον ὅτι ὁ ἀετὸς εἶναι ἡ περισσότερο συνηθισμένη μορφή στὰ κιονόκρανα με ζῶα. Ἔτσι ἐὰν τοποθετοῦνται χρονικὰ τὰ κιονόκρανα τῆς Βέροιας, ἀπὸ τὴν ἀνεξάρτητη ἔρευνα τῶν δικῶν τους στοιχείων, κοντὰ σ' ἐκεῖνο τῆς Ἑδεσσας, στίς ἀρχὲς δηλαδὴ τοῦ 11ου αἰώνα, ὄχι μόνο ἐνισχύουν τὴ χρονολόγηση τοῦ τελευταίου ἀλλὰ καὶ προσθέτουν στοιχεῖα στὰ λιγοστὰ ποὺ ἔχομε γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς ἐποχῆς.

Καὶ τὰ δύο κιονόκρανα τῆς Βέροιας φέρουν στίς γωνίες τέσσερις ἀετοὺς ποὺ ἔχουν ἀνοιχτὰ φτερά καὶ κρατοῦν με τὰ νύχια τους μιὰ σφαῖρα. Μιὰ δευτέρη ζώνη ἢ ὁποία διαχωρίζεται με λεπτὴ ἔξεργη ταινία, στολισμένη με στεφάνη ἀπὸ σχηματοποιημένα ἀνθέμια, περιτρέχει τὸ κάτω μέρος τοῦ κιονοκράνου· πολὺ στενὴ ἀνάλογα με τὸ ὕψος ποὺ ἔχουν οἱ ἀετοὶ στὴν ὅλη ἐπιφάνεια φαίνεται ὅτι εἶναι ἐκφυλισμένη πιά ἀνάμνηση τῆς παλαιᾶς κάτω ζώνης με τὴ στεφάνη τῆς ἁκανθας. Ἡ σπείρα, στὴ βάση, φέρει μοτίβο ποὺ θυμίζει «ψαροκόκκαλο». Στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κιονοκράνου, μία πλατιά καμπυλότητα στὸ μέσο τῶν πλευρῶν του εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀπλοποιημένης μορφολογικῆς λύσεως με ἀναμνήσεις «ἄνθους» καὶ ἐλίκων. Τὰ δύο αὐτὰ κιονόκρανα μοιάζουν πολὺ μεταξύ τους. Μόνο ἡ διακόσμηση τῶν

17. O. von Falke, ἔ. ἀ., πίν. 133, 173, 175, 181, 191.

18. Βλ. ὅστρακα 11ου αἰ., ἔργα τοῦ τεχνίτη Sa' ad : Μουσεῖο Μπενάκη Ἀθηνῶν, ἀρ. 9.

19. Ἀ. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο υ, Τὸ παρὰ τὸ Ἀλιβέρι Μετόχιον τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, ABME, τ. Ζ', 1951, σ. 131 - 145.

20. Στὸ παλιὸ σχέδιο τοῦ κιονοκράνου τῶν Σκοπίων (Παράρτημα ἀρ. 36) ὁ ἀετὸς ἀποδίδεται σὰ νὰ κρατῇ σφαῖρα. Σὲ σφαῖρα πατοῦν καὶ οἱ ἀετοὶ τῶν κιονοκράνων τῆς Τραπεζοῦντος (Παράρτημα ἀρ. 77), τῆς Νικαίας (Παράρτημα ἀρ. 72) καὶ τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Παράρτημα ἀρ. 52), ἀλλὰ εἶναι γυρισμένοι στὸ πλάι.

πλευρῶν τους διαφέρει· στο ένα είναι ἀφελείς λεοντοκεφαλές, στο ἄλλο ἀστερίσκοι. Διαφορὰ ὑπάρχει καὶ στο κόσμημα τῆς κάτω ταινίας. Στὴν πρώτη περίπτωση ἐναλλάσσονται ὑψηλότερα καὶ χαμηλότερα τρίφυλλα ἀνθέμια, ἔτσι ὥστε ἡ ἔνωση τῶν ἀκραίων φύλλων τῶν δύο ὑψηλότερων ἀνθεμίων νὰ δημιουργῇ τὸ χῶρο γιὰ ἓνα χαμηλότερο. Στὸ δεύτερο κιονόκρανο παρατάσσονται πεντάφυλλα ἀνθέμια μὲ ἀρκετὰ ἀδέξια ἀπόδοση. Ἡ ποιότητα τῶν γλυπτῶν αὐτῶν δὲν εἶναι πολὺ καλὴ καὶ προδίδει κάποια χαλαρὴ ἀντιγραφὴ καλοῦ προτύπου.

Ὁ χαρακτήρας τῆς διακοσμήσεως, ὁ ὁποῖος ἀφήνει νὰ φανῇ καθαρὰ ὅτι οἱ μορφὲς δὲν μετέχουν ὀργανικά στὴ δομὴ τοῦ κιονοκράνου καὶ ὅτι μόνον ὁ κύριος ὄγκος του εἶναι στοιχεῖο φέρον, τοποθετεῖ τὸ κιονόκρανο στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια (βλ. ἀν. σ. 86)· ἡ παρουσία ὅμως μᾶς δεύτερης ζώνης μὲ ἀνθέμια δείχνει τὴ συνέχεια ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς τύπους τῶν «δίζωνων» κιονοκράνων. Ἕνας πιὸ συγκεκριμένος χρονικὸς προσδιορισμὸς γίνεται μὲ βάση τὴν «ἰσλαμίζουσα» διάθεση τὴν ὁποία διακρίνομε τόσο ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τοῦ συνθετωτέρου ἀνθεμίου<sup>21</sup>, ὅσο, καὶ κυρίως, ἀπὸ τὶς φολίδες τῶν ἀετῶν (πρβλ. μὲ βυζαντινὰ κεντήματα ποὺ μιμοῦνται σασσανιδοῖςλαμικά πρότυπα, 10<sup>ος</sup>, πρῶτο μισὸ 11<sup>ου</sup> αἰῶνα)<sup>22</sup>.

Ἐξ ἄλλου τὰ ἀνθέμια μὲ τὸν ἀπλούστερο πεντάφυλλο τύπο τους (πίν. 28δ) ποὺ ἔχει ἤδη χαρακτηρησθῇ ὡς μεσαιωνικὸς<sup>23</sup>, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ συνθετωτέρο (πίν. 28γ)<sup>24</sup>, μᾶς ὁδηγοῦν ἄνετα στὰ χρόνια γύρω στὸ 1000<sup>25</sup>. Ἡ λεοντοκεφαλὴ στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ κιονόκρανα ἱστορημένων χειρογράφων τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνα<sup>26</sup>, δείχνει πὼς ἀνάλογα παραδείγματα δὲν ἦταν

21. Πρβλ. μὲ κόσμημα σὲ ξυλόγλυπτα ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἀραβικῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Τουλουνδῶν 9<sup>ου</sup> αἰ. Μουσεῖο Μπενάκη Ἀθηνῶν, ἀρ. 259.

22. O. von Falke, ἔ. ἀ., πίν. 181. Γενικὰ βλ. A. Grabar, La décoration architecturale de l'église de la Vierge, ἔ. ἀ., σ. 28 - 29.

23. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 92 Πίν. XXXIX 3, XLII 4 καὶ 9.

24. Βλ. τὴν χάλικην διακόσμηση τῆς πόρτας τῆς Λαύρας στὸ Ἅγιο Ὄρος ποὺ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ Νικηφόρου Φωκά. Τὴν ἔχει μελετήσει ὁ Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en Architecture byzantine. Étude sur leur morphologie, leur construction et leur iconographie, (Thèse de Doctorat de III<sup>e</sup> Cycle), Paris 1964, σ. 21 - 26.

25. Paris B. N., Suppl. Gr. 79 fol. 108r, Vat. Gr. 2020 fol. 67v. K. Weitzmann, Die byzantinische Buchmalerei des IX. und X. Jahrhunderts, Berlin 1935, πίν. XXVIII 154, XCII, 591. O. von Falke, ἔ. ἀ. πίν. 204. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι κοινὰ σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς τέχνης καὶ διαφέρουν στὸ ὕφος ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητες ποὺ δίνει τὸ ὕλικό. Τὸ σχῆμα τοῦ κοσμήματος ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ συνεχίζεται καὶ ἀργότερα. M. A. Frantz, Byzantine Illuminated Ornament, Art Bulletin 16, 1934, πίν. XIV, 6.

26. Ἄ. Ξυγγολοπούλου, Εὐλογία τοῦ Ἀγίου Συμεών, ΕΕΒΣ 18, 1948, σ. 91 - 92, εἰκ. 4B.

ἀσυνήθιστα σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ, ὅσο κι ἂν οἱ παλαιοχριστιανικοὶ τύποι ἀντιπροσωπεύουν τὴν ἀκμὴ τοῦ εἶδους.

Τελειώνοντας τονίζουμε ὅτι δὲν ὑπάρχει ἄμεση σχέση τοῦ κιονοκράνου τῆς Ἑδεσσας μὲ τὰ παραδείγματα τῆς Βέροιας ἀλλὰ ὁμοιότητα μόνον ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὰ θεωρήσουμε δημιουργήματα σχεδὸν σύγχρονα μὲ κοινὸ πρότυπο.

II. Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίᾳ οἱ μελέτες τοῦ R. Kautzsch καὶ τοῦ E. Kitzinger<sup>27</sup>, ποὺ ἔδωσαν μεταξὺ τῶν ἄλλων καταλόγους τῶν κιονοκράνων μὲ ἀνάγλυφα ζῶα ἀπὸ τὸν 5<sup>ο</sup> καὶ 6<sup>ο</sup> αἰῶνα — περίοδο μέσα στὴν ὁποία ὁ τύπος γνῶρισε ἄνθηση — παραμένουν θεμελιώδεις γιὰ κάθε συνολικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος. Ἐν τούτοις πολὺ νέο ὑλικὸ (βλ. Παράρτημα σ. 112 - 124) καὶ μερικὰ ἀκριβῶς χρονολογημένα παραδείγματα, σὰν θετικὰ «στοιχεῖα ἀναφορᾶς», ἐπιτρέπουν μία νέα θεώρηση τοῦ πράγματος.

Ἡ τελευταία χρονολόγηση τῶν ὠραίων κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Damous-el-Karita στὴν Καρχηδόνα<sup>28</sup>, πρὶν ἀπὸ τὸ 439, τὸ χρόνο δηλαδὴ ποὺ ἡ Καρχηδόνα κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Βανδάλους, δείχνει πὼς ὁ τύπος ἦταν ἤδη διαμορφωμένος στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Β'. Τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἀνήκουν ἐπομένως στὰ πρωτοποριακὰ παραδείγματα τοῦ εἶδους ποὺ θὰ ἔπαιξαν ρόλο προτύπου, ἐφόσον ἤδη ἔχουν θεωρηθῇ, σωστά, ἔργα τῆς Πρωτεύουσας. Ἡ δυνατὴ ἔκφραση τῶν κριαριῶν εἶναι ἀρκετὰ κοντὰ μὲ τὸ ὕφος τῶν ἐπικράνων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ Θεσσαλονίκης (πίν. 29α, Παράρτημα ἀρ. 13), ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 400 ἀπὸ τὴν ἐξέταση καὶ ἄλλων γλυπτῶν τῆς ἴδιας φάσεως τῆς ἐκκλησίας. Πρόσφορα σ' αὐτὸ εἶναι τὰ κομμάτια τῶν κοσμητῶν ποὺ βρίσκονται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν<sup>29</sup>. Ἡ ὅμοια ἀπόδοση τῶν ζώων στοὺς κοσμητές καὶ τὰ ἐπικράνα ἀποδεικνύει ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη εἶναι σύγχρονα. Τὰ φυλλόμορφα κοσμήματα, ποὺ στολίζουν μαζὶ μὲ τὰ ζῶα τὶς φρίζες αὐτῆς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ μποροῦν νὰ παραβληθοῦν μὲ τὰ φυτικά μοτίβα τῶν ἀναγλύφων ὑπολειμμάτων τῆς Θεοδοσιανῆς Ἀγίας Σοφίας (415)<sup>30</sup>.

27. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 152 - 165. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 62 - 71.

28. M. Pinard, Les chapiteaux à béliers et à aigles de Damous - el - Karita, Cahiers de Byrsa IX, 1960 - 1, σ. 37 - 48, Πίν. I - XIV.

29. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 73 - 74, πίν. XXIII - XXIV.

30. Αὐτόθι πρβλ. πίν. XVIII 6 καὶ XXIV 5. Βλ. καὶ Fr. W. Deichmann, Studien zur Architektur Konstantinopels im 5. und 6. Jhrts nach Christus, Deutsche Beiträge zur Altertumswissenschaft, Heft 4, 1956, σ. 63 - 69, πίν. 7 - 14.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, τὰ χρονολογημένα στὸ 463<sup>31</sup> κιονόκρανα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Στουδίου μὲ διπλῇ σειρὰ ἄκανθας «Θεοδοσιανῆς» καὶ τὰ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς βασιλικῆς χρησιμεύουν σὰν θετικὸ συγκριτικὸ στοιχεῖο. Ἐνα ἄλλο τμῆμα κιονοκράνου μὲ ἀετούς (Παράρτημα ἀρ. 31), ποὺ βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές τῆς ἐκκλησίας, εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ καὶ μοιάζει μὲ τὸ κιονόκρανο τοῦ Μουσείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ ἀριθμὸ 742<sup>32</sup>. Ἡ κάτω σειρὰ ἄκανθας τοῦ τελευταίου πλησιάζει πολὺ κι αὐτὴ μὲ τὴν ἄκανθα στὰ κιονόκρανα τοῦ Στουδίου.

Ἐξ ἄλλου, ἡ μεγάλη ὁμοιότητα τῶν κιονοκράνων αὐτῶν — πρβλ. τὴ διπλῇ ἄκανθα τοῦ καλάρου, τὰ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθήματα τῆς σπείρας καὶ τὸ ἐλικόσχημο κόσμημα τοῦ ἄβακα — μὲ ἓνα παράδειγμα τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου στὴν Πελοπόννησο (πίν. 30 α, β, Παράρτημα ἀρ. 35), ἐνισχύει τὴν ἀπόδοση τοῦ τελευταίου στὴν πρώτη φάση τῆς κατασκευῆς τῆς βασιλικῆς, στὰ χρόνια δηλαδὴ 450 - 460, ὅπως ἡ νομισματικὴ μαρτυρία δείχνει<sup>33</sup>.

Μὲ βάση τὰ θετικὰ αὐτὰ στοιχεῖα, τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα τῶν κιονοκράνων τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης καὶ κατ' ἐπέκταση ὁλόκληρης τῆς ἐκκλησίας ἔρχεται στὴν ἐπιφάνεια ὀξὺ. Τὸ πλῆθος, ἡ ποικιλία καὶ ἡ ποιότητα τῶν κιονοκράνων ποὺ ὑπάρχουν σ' αὐτὸ τὸ μνημεῖο, ποὺ θὰ ἦταν «πῶλος ἀναφορᾶς», δείχνουν τὴν καίρια σημασία τῆς προσπάθειας γιὰ τὴ λύση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος.

Οἱ παλαιές ἀπόψεις γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκκλησίας στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰώνα, ἐπὶ ἐπάρχου Λεοντίου (412-413) πιθανῶς, ὅπωςδὴποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 441, ὅπως οἱ ἱστορικὲς ἐνδείξεις μᾶς ὀδηγοῦσαν<sup>34</sup>, ἀμφισβητήθηκαν ἀπὸ τὴν κατηγορηματικὴ διαβεβαίωση τοῦ Kautzsch ὅτι τὰ κιονόκρανα τῆς ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τοποθετηθοῦν πρὶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.<sup>35</sup> Οἱ Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου στὴ μονογραφία ποὺ

31. A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 35 κ. ἑ. πίν. VI, VII, XII (δεξιὰ). G. de Jerphanion, *Le chapiteau Théodosien* εἰς *La Voix des Monuments*, Paris 1930, σ. 105, 107 (πρβλ. μὲ κιονόκρανο τοῦ Λεχαίου). Fr. W. Deichmann, ἑ. ἄ., σ. 69 - 72 πίν. 17 - 18.

32. E. Kitzinger, ἑ. ἄ., σ. 67 ἀρ. 59, εἰκ. 90.

33. Δ. Πάλλας, ΠΑΕ 1960, σ. 159, 167. 1961, σ. 151. 1965, σ. 161. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, «The Pelican History of Art», 1965, σ. 329 σημ. 55.

34. A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, Paris 1946, I, σ. 299. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 246 - 247.

35. R. Kautzsch, ἑ. ἄ., σ. 73 - 75. Ἐν τούτοις βρίσκει ὅτι δύο κιονόκρανα τοῦ νοτίου ἐγκαρσίου κλίτους μοιάζουν μὲ τὴν πρώτη ὁμάδα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (440 - 470), αὐτόθι, σ. 68 - 69.



ἔδωσαν γιὰ τὸ μνημεῖο ὑποστήριξαν ὅτι θὰ χτίστηκε στὰ μέσα ἢ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ δέχτηκαν ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου προέρχονται ἀπὸ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 5ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰῶνα ποὺ θὰ εἶχαν καταστραφῇ ὅταν στὸν 7ον αἰῶνα ἔγινε ἡ «μεγάλη» ἐπισκευὴ τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὴν πυρκαϊά· τότε πολλὰ ἀπὸ τὰ σκόρπια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη θὰ χρησιμοποιοῦντο στὸν Ἁγιο Δημήτριο<sup>36</sup>. Θεωρία κάπως ὑπερβολικὴ, νὰ ὑποθέσῃ δηλαδὴ κανεῖς ὅτι στὸν 7ον αἰῶνα συγκεντρώθηκαν κατὰλοιπα ἀπὸ διάφορα τόσο ὠραῖα μνημεῖα ποὺ εἶχαν καταστραφῇ καὶ γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει μαρτυρία<sup>37</sup>. Ὁ Kautzsch, πάντως, δὲν ἀμφεβάλλε γιὰ τὴ σύγχρονη δημιουργία τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐκτὸς ἐλαχίστων ἀρχαίων κομματιῶν. Ὁ Krautheimer ἐπίσης βλέπει τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου ἔργου καὶ στηριζόμενος κυρίως στὴν πιθανὴ γιὰ πολλοὺς χρονολόγησι τοῦ Kautzsch γιὰ τὰ κιονόκρανα δέχεται τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα σὰν ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ μνημείου<sup>38</sup>.

Ἐν τούτοις τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Kautzsch γιὰ τὴ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου δὲν φαίνονται ἀναντίρρητα. Ἡ ἄποψη ὅτι δὲν εἶναι δυνατό, σὲ σπουδαῖα βασιρικὰ κτίσματα, σὰν τὸν Ἁγιο Ἀπολλινάριο τὸν Νέο στὴ Ραβέννα<sup>39</sup>, νὰ ἔγινε χρῆσι τύπων ποὺ εἶχαν ἤδη δημιουργηθῇ πρὸ 60 ἢ 70 χρόνων—ἐὰν δεχθοῦμε ὅτι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (τοῦ ὑπερώου) ἔγιναν γύρω στὸ 440—δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόλυτη, ἐφόσον ἔχομε περίπου ἀνάλογες μορφές ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰῶνα<sup>40</sup>. Ὁ τύπος τῶν «δίζωνων» κιονοκράνων ἐξ ἄλλου, ποὺ ἔχομε καὶ στὴ Ραβέννα<sup>41</sup> βρίσκεται ἤδη πρὸ τοῦ 439 στὴ βασιλικὴ τοῦ Damous-el-Karita στὴν Καρχηδόνα<sup>42</sup>, ὅπως σωστά ὑποστήριξε τελευταῖα ὁ Pinard (βλ. ἀν. σ. 90). Ἡ πριονωτὴ ἄκανθα τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου

36. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ., σ. 162 - 173, πίν. 38 - 43, 44 α - β. Μόνον ἡ νομισματικὴ ἔνδειξι κλίνει πρὸς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. (αὐτόθι σ. 247).

37. Ο. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 186 - 192. Εὐθ. Διονυσιάτου - Στ. Κυριακίδου, Ἑγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά Γ'*, 1953 - 55, σ. 367, 372 - 373. Σὲ ἐπιγραφές ἀναφέρονται μερικὰ ἄγνωστα μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἀλλὰ δὲν ξέρομε τίποτα γιὰ τὸ χρόνο τῆς κατατροφῆς τους. Τὴν τελευταία πληροφορία τὴν ὀφείλω στὸν κ. J. M. Spieser, τὸν ὁποῖον καὶ εὐχαριστῶ.

38. R. Krautheimer, ἔ. ἀ., σ. 328 σημ. 49.

39. R. Olivieri Farioli, *La scultura architettonica*, εἰς «Corpus» della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna III, Roma 1969, εἰκ. 24.

40. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 40 κ. ἔ.

41. Αὐτόθι, σ. 157.

42. Ἀετοὺς ἔχομε καὶ στὸ ἐπίθημα τοῦ κιονοκράνου τοῦ κίονος τοῦ Μαρκιανοῦ (456). W. Salzenberg, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jht.*, Berlin 1854 - 55, σ. 35, Album πίν. I<sub>5</sub>.

είναι πιό κοντά μ' εκείνη του Στουδίου παρά με της Ραβέννας. Μιά απόσταση 20 περίπου χρόνων από τα παραδείγματα του Στουδίου για να συμφωνή ή τοποθέτηση των κιονοκράνων του Ἀγίου Δημητρίου με τις ιστορικές ενδείξεις για την ίδρυση της εκκλησίας<sup>43</sup>, δὲν νομίζομε ὅτι εἶναι δυνατό νὰ θέσῃ ὁποιοδήποτε πρόβλημα. Στὴν ἐποχὴ αὐτή, τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα δηλαδὴ, τοποθετεῖται καὶ ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου στὴ Θεσσαλονίκη<sup>44</sup>, τῆς ὁποίας ἡ ὁμοία κατασκευὴ με τὸν Ἅγιο Δημήτριον εἶναι φανερὴ καὶ ἐπιβεβαιώνεται με μιὰ πρόχειρη ἔστω ματιὰ στὰ κιονόκρανα. Ἡ χρονικὴ ἀπόδοση τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἐπισκόπου Φιλίππου τῶν Στόβων στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα ἔχει ὑποστηριχθῇ<sup>45</sup> καὶ ὁ παραλληλισμὸς τῶν γλυπτῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς Βασιλικῆς Α' τῆς Ἀγχιάλου<sup>46</sup> με τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ τῶν Στόβων θέτει βάση γιὰ χρονολόγησιν καὶ γι' αὐτή.

Στὸν 6ο αἰώνα τὰ χρονολογημένα παραδείγματα εἶναι περισσότερα. Ἔτσι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς Ραβέννας, ἰδίως ἐκεῖνο ποὺ εἶναι κοσμημένο με ζῶα, δίνει ἕνα θετικὸ μέτρο συγκρίσεως γιὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα<sup>47</sup>. Ἀλλὰ καὶ μόνο τὸ γλυπτὸ σύνολο τῆς Ἰουστινιανείου Ἀγίας Σοφίας (532 - 537), ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχομε καὶ δύο κιονόκρανα με περιστέρια στὶς τέσσερις γωνίες καὶ πλέγμα καλάρου στὴν κάτω ζώνη<sup>48</sup>, θὰ ἦταν ἀρκετό, σὰν «πόλος ἀναφορᾶς». Σ' αὐτὸ προστίθενται τὰ ὁμορφα κομμάτια τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου (524 - 27)<sup>49</sup> καὶ τὰ σύνολα τοῦ

43. Λίγο πρὶν τὸ 441. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ. ἀ., σ. 247. Γύρω στὰ 450 ἢ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα χρονολογεῖ τελευταῖα τὸ μνημεῖο καὶ ὁ W. E. Kleinbauer, *Some Observations on the Dating of S. Demetrios in Thessaloniki*, Byzantion XL, 1970 (=Hommage au R.P.R.J. Loenertz), σ. 36 - 44.

44. Στ. Πελεκανίδου, Παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 11. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Αἱ περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ τόμου Ἐξακοσιετηρίδος Ἀρμενοπούλου, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 12 - 24.

45. Ivanka Nikolajević-Stojković, *Ranobizantiska Arhitektonska dekorativna plastika u Makedonii, Srbiji i Crnoj Gori*, Beograd 1957, γαλλικὴ περίληψιν σ. 80 - 87. R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, σ. 167. Dj. Bošković, *Quelques remarques sur la Grande Basilique de Stobi et son rapport envers la structure urbaine de cette ville*, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον Δ', 1967 - 68, σ. 184 - 189.

46. Γ. Σωτηρίου, Αἱ Χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 52-97.

47. R. Olivieri Farioli, ἔ. ἀ., σ. 32 εἰκ. 41, σ. 33 εἰκ. 42· βλ. καὶ τὰ κιονόκρανα με τὸ μονόγραμμα τοῦ Θεοδορίου, αὐτόθι σ. 31 - 32 εἰκ. 40.

48. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 69 ἀρ. 77 εἰκ. 107. L. Akin, *Ayasofya Müzesi Yilligi* 4, 1962, ἀγγλικὴ περίληψιν σ. 56.

49. C. Mango and I. Ševčenko, *Remains of the Church of St. Polyeuktos at Constantinople*, DOP 15, 1961, σ. 243 - 247. R. M. Harrison and N. Firatli, *Preliminary reports*, DOP 19 - 22, 1965 - 1968.

ἹΑγίου Σεργίου καὶ Βάκχου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ ἹΑγίου Βιταλίου στὴ Ραβέννα (526 - 547)<sup>50</sup> ποὺ δὲν δίνουν βέβαια παραδείγματα μὲ παραστάσεις ζώων ἀλλὰ πλούσιο ὕλικὸ γιὰ συγκριτικὲς παρατηρήσεις. Βοηθητικὰ ἐπίσης εἶναι τὰ κιονόκρανα τοῦ ἹΑγίου Κλήμεντος στὴ Ρώμη (514 - 523)<sup>51</sup> μὲ πλέγμα καλάρου καὶ περιστέρια καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Parenzo (543 - 553)<sup>52</sup> μὲ κληματίδα στὴν κάτω ζώνη, ἡ ὁποία διαχωρίζεται καθαρὰ ἀπὸ τὴν ἐπάνω μὲ ἔντονα ἑξερρη ταινία.

Γιὰ τοὺς τελευταίους πρὶν τὴν «ἀναγέννηση» τῶν Μακεδόνων αἰῶνες, κανένα χρονολογημένο παράδειγμα δὲν μπορούμε, ἐμεῖς τουλάχιστον, νὰ βροῦμε.

Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ συνοψίζομε :

ἹΕπίκρανο ἹΑγίου Μηνῶ Θεσσαλονίκης (πίν. 29α)	περὶ τὸ 400	α' τέταρτο 5ου αἱ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Θεοδοσια- νῆς ἹΑγίας Σοφίας	415	
Κιονόκρανα βασιλικῆς Damous-el-Karita Καρχηδόνας	πρὸ τοῦ 439	β' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα ἹΑχειροποιήτου Θεσσαλονί- κης	λίγο μετὰ τὸ 439	
Κιονόκρανα ἹΑγίου Δημητρίου Θεσσαλο- νίκης	λίγο πρὸ τοῦ 441	
Κιονόκρανο Χρυσῆς Πύλης Κωνσταντι- νουπόλεως <sup>53</sup>	447	
Κιονόκρανα βασιλικῆς Λεχαίου (πίν. 30 α, β)	450-460	γ' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα καὶ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτο- νικὰ μέλη βασιλικῆς Στουδίου Κων- σταντινουπόλεως	463	
Κιονόκρανα ἹΑγίου ἹΑπολλιναρίου τοῦ Νέου Ραβέννας	493-526	δ' τέταρτο 5ου αἱ.
Κιονόκρανα ἹΑγίου Κλήμεντος Ρώμης	514-523	α' τέταρτο 6ου αἱ.

50. Γιὰ τὸν ἹΑγιο Σέργιο καὶ Βάκχο βλ. πρόχειρα : A. van Millingen, ἔ. ἀ., σ. 62 κ. ἔ. πίν. XII (ἀριστερά), XIV. Fr. W. Deichmann, ἔ. ἀ., σ. 72 - 76 πίν. 19-20. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ ἹΑγίου Βιταλίου βλ. R. Olivieri Farioli, ἔ. ἀ., σ. 36-40 εἰκ. 52 - 53, 55 - 57.

51. E. Junyent, Il Titolo di San Clemente in Roma, Roma 1932. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 70 ἀρ. 85 εἰκ. 115.

52. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 65 ἀρ. 34 εἰκ. 77, σ. 69 ἀρ. 83 εἰκ. 113.

53. R. Kautzsh, ἔ. ἀ., σ. 44 - 45, 124, πίν. 24 (385).

Γλυπτά ἀρχιτεκτονικά μέλη Ἁγίου Πολυεύκτου Κωνσταντινουπόλεως	524-527	β' τέταρτο 6ου αἰ.
Γλυπτός διάκοσμος Ἁγίου Σεργίου καὶ Βάκχου Κωνσταντινουπόλεως	527-536	
Κιονόκρανα καὶ λοιπὰ γλυπτά Ἰουστινιανείου Ἁγίας Σοφίας	532-537	
Κιονόκρανα Ἁγίου Βιταλίου Ραβέννας	526-547	
Κιονόκρανα Ἁγίου Ἀπολλιναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν Ραβέννας	533-549	
Κιονόκρανα καθεδρικοῦ ναοῦ Parenzo	543-553	γ' τέταρτο 6ου αἰ.

Μερικὲς παρατηρήσεις στὶς μορφές τῶν γλυπτῶν αὐτῶν μᾶς βοηθοῦν νὰ προτείνουμε ἀκριβέστερες χρονολογικὲς θέσεις γιὰ τὰ κιονόκρανα ποὺ σχολιάζουμε.

Στὰ κεφάλια τῶν κριαριῶν, στὰ φτερά καὶ στὶς φολίδες τῶν ἀετῶν παρατηρεῖται μία τάση πρὸς μεγαλύτερη σχηματικὴ ἀπόδοση, ἀλλὰ καὶ εἰλικρινέστερη παρουσίαση τῆς λειτουργίας τους. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ κάπως ρεαλιστικὰ κεφάλια τῶν κριαριῶν τῶν ἐπικράνων τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ποὺ μοιάζουν νὰ γέρνουν ἐλαφρὰ κάτω ἀπὸ τὸ βάρος καὶ ἀπὸ τὶς πλαστικὲς φολίδες καὶ φτεροῦγες τῶν ἀετῶν τῆς Καρχηδόνας περνᾶμε στὰ κιονόκρανα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου· ἐδῶ οἱ ἀπαραίτητες λεπτομέρειες στὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν δηλώνονται πιὸ σχηματικὰ καὶ οἱ φολίδες στὰ σώματα τῶν πουλιῶν ἀρχίζουν νὰ γίνονται πλαδαρές· παράλληλα οἱ στάσεις, ποὺ παίρνουν οἱ ἀετοὶ στὶς γωνίες, δείχνουν πὼς τὰ πουλιὰ αὐτὰ ἔχουν διακοσμητικὸ χαρακτήρα. Τὰ ἴδια στοιχεῖα ὑπάρχουν καὶ στοὺς ἀετοὺς τοῦ Λεχαιοῦ. Τελικὰ στὰ κιονόκρανα τῆς Ραβέννας τὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν ἔχουν μεταβληθῇ σὲ τριγωνικὲς σχεδὸν μορφές ποὺ δὲν προσποιοῦνται ὅτι φέρουν βάρος καὶ τὰ σώματα τῶν ἀετῶν ἔχουν ἀποδοθῇ χωρὶς προσπάθεια γιὰ τὴ δήλωση τῶν φολίδων· αὐτὰ εἶναι ἀνεξάρτητα, βέβαια, ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου ἢ ὅποια εἶναι πολὺ καλή, ὅπως φαίνεται στὴ λεπτὴ ἄκανθα καὶ στὴν ὁμορφὴ στάση τῶν πουλιῶν καθὼς γυρίζουν πρὸς τὰ πίσω.

Κάποιες μεταβολές μπορεῖ νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς καὶ στὴν ἄκανθα. Στὰ παραδείγματα τῆς Καρχηδόνας, τὸ τρύπανο χρησιμεύει γιὰ νὰ δώσῃ τὸ ὀδοντωτὸ περίγραμμα τῶν φύλλων χωρὶς νὰ ζητῇ νὰ σκάψῃ τὸ βάθος ἢ νὰ τονίσῃ τὰ διακοσμητικὰ ἀποτελέσματα τῆς χρήσεώς του, ὥστε τὰ φύλλα φαίνονται πιὸ φυσικὰ ἢ καὶ κολλημένα ἐπάνω στὸ ἔδαφος. Πρὸς τὸ μέσον ὅμως τοῦ 5ου αἰώνα, στὸ ἐπιβλητικὸ μνημεῖο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, στὴν Ἀχειροποίητο, στὸ Λέχαιο καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Στουδίου, ἡ ἄκανθα ἔχει πάρει τὴν τυπικὴ τῆς γνωστῆ μορφῇ καθὼς τὰ πριονωτὰ φύλλα προβάλλουν μπροστὰ ἀπὸ τὸ βάθος· φθάνει ἀκόμη καὶ σὲ κάποια ἐκζήτηση ὅταν

μικρές επάλληλες όπες δηλώνουν τις φυτικές νευρώσεις και οί όδοντωτές απολήξεις της γίνονται πολύ λεπτές. Στόν Άγιο Δημήτριο παίρνει και σχήμα «άνεμιζόμενης», ενώ παράλληλα, νέα είδη, πρωτοποριακά, εμφανίζονται. Φαίνεται ότι στό δεύτερο μισό του 5ου αιώνα όλοι αυτοί οί τύποι χρησιμοποιούνται.

Ή τεχνική της προβολής τών κοσμημάτων έμπρός από τό σκιερό βάθος άκμάζει στό δεύτερο τέταρτο του 6ου αιώνα στά μεγάλα κατευθυντήρια μνημεία της Άγίας Σοφίας και του Άγίου Σεργίου και Βάκχου στην Πρωτεύουσα ή του Άγίου Βιταλίου στη Ραβέννα· ό φανερά ποικιλικός χαρακτήρας τών φυτικών μοτίβων που με αυτά τά μέσα επιτυγχάνεται, είναι σύμφωνος με την τεχνοτροπική τάση της περιόδου προς εύκρινή παρουσίαση της λειτουργίας κάθε μορφής. Στην περίπτωση τών «δίζωνων» κιονοκράνων ή διάθεση αυτή φαίνεται όχι μόνο στόν τρόπο της χρήσεως της τεχνικής του τρυπάνου — ό όποιος αναδεικνύει τά κοσμήματα — αλλά και στό διακοσμητικό χαρακτήρα τών ζώνων που δέν προσποιούνται καθόλου πια ότι φέρουν φορτία, όπως ήδη αναφέρθηκε. Τά κιονόκρανα με περιστέρια της Άγίας Σοφίας, τά «δίζωνα» της Ραβέννας και του καθεδρικού ναού του Parenzo αποτελούν αντιπροσωπευτικά παραδείγματα. Στά γλυπτά του Άγίου Πολυεύκτου ένυπάρχουν επί πλέον τά πρώτα δείγματα της τεχνικής που ζητεί νά περιγράψει τις μορφές με επίπεδες επιφάνειες κάθετα τοποθετημένες στό βάθος, χωρίς κοιλότητες και σκιοφωτισμούς· τεχνοτροπικό της αποτέλεσμα είναι τά καθαρά σχήματα που επικρατούν άργότερα. Στά κιονόκρανα με ζώα σχετικός είναι ό χωρισμός της επιφανείας τους, με μιá έντονα έξεργη ταινία, σε δύο σαφώς διαφοροποιημένες ζώνες.

Σύμφωνα μ' αυτά τά στοιχεία, επιχειρούμε μιá άκριβέστερη χρονική ένταξη τών περισσότερων κιονοκράνων που έχουμε συγκεντρώσει στό Παράρτημα της μελέτης αυτής. Τρία από τά κομμάτια (Παράρτημα άρ. 16, 18, 20) που βρίσκονται σήμερα στό Μουσείο του Άγίου Γεωργίου (Ροτόντας) της Θεσσαλονίκης νομίζουμε ότι μπορούν νά τοποθετηθούν στό πρώτο μισό του 5ου αιώνα, κοντά στά κιονόκρανα του Άγίου Δημητρίου. Ή διατήρησή τους δέν είναι καλή και περισσότερο βασιζόμενοι στην άκανθα που φαίνεται κολλημένη επάνω στό βάθος και όχι πολύ αίχμηρή, προτείνουμε αυτή τη χρονολόγηση. Τά σώματα τών πουλιών στά δύο κιονόκρανα (πίν. 29, γδ, Παράρτημα 20, 18), όπου διακρίνονται, αφήνουν νά φανή πώς είχαν πλαστικά αποδοθή. Τό άλλο (πίν. 29β, Παράρτημα άρ. 16), με πλούσια φύλλα άκανθας μέσα από τά όποια προβάλλουν, στην επάνω ζώνη, δύο άντωπά όλόσωμα πρόβατα και ένας άετός, είναι μοναδικό στό είδος του από όσο τουλάχιστον ξέρομε· έχει μιá σύνθεση διαφορετική από τά άλλα κιονόκρανα με ζώα, που θά μπορούσε νά εξηγηθή ίσως σάν στάδιο άναζητή-

σεως μορφῶν ἀκόμη. Ἐνα ἐπίκρανο στὴ Ροτόντα (πίν. 30γ, Παράρτημα ἀρ. 14) ταυτίζεται σχεδὸν μὲ τὰ παραδείγματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

Δύο κιονόκρανα τοῦ Προφήτη Ἡλία ὅμοια (πίν. 30δ, Παράρτημα ἀρ. 24) καὶ ἓνα ἀπὸ τὸ Νησί τῆς Ἑδεσσας (πίν. 31α, Παράρτημα ἀρ. 39) — ἂν καὶ διαφέρουν κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τους — πλησιάζουν ἄρκετὰ στὰ πρότυπα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Χρυσῆς Πύλης τῆς Κωνσταντινουπόλεως· τὰ τοποθετοῦμε στὸ μέσο τοῦ 5ου αἰώνα ἢ πιθανώτερα λίγο ἀργότερα.

Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα, τὰ κιονόκρανα ποὺ ἔχομε εἶναι περισσότερα. Ἐκεῖ ἐντάσσομε πολλὰ τυπικὰ «δίζωνα», ὅπως κι ἐκεῖνα ποὺ φέρουν λεπτὴ σειρὰ ἀπὸ πεντάφυλλα ἀνθέμια στὶς πλευρὲς τοῦ ἐπάνω τμήματος καὶ περιστέρια στὶς γωνίες (πίν. 31γ, 32γ, Παράρτημα ἀρ. 15, 17) <sup>54</sup>.

Τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ἑδεσσα ποὺ ἐξετάσαμε ἀναλυτικὰ (βλ. ἀν. σ. 82-84, πίν. 27α), τοποθετήθηκε σωστὰ (βλ. ἀν. σ. 84) στὴν ἐποχὴ ποὺ ἱστορικὰ εἶναι πιθανώτερη, πρὸς τὴ μέση δηλ. τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 5ου αἰώνα. Σύγχρονο περίπου εἶναι ἓνα παράδειγμα ἀπὸ τὴ Βέροια (πίν. 31δ, Παράρτημα ἀρ. 6).

Γύρω καὶ λίγο μετὰ τὸ 500 νομίζομε ὅτι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν δύο ὁμορφα κιονόκρανα ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη (πίν. 32 α, β, Παράρτημα ἀρ. 3) καί, μαζί τους σχεδόν, δύο κιονόκρανα τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 32 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 17, 19, πρβλ. τὴν ἄκανθα τῆς κάτω ζώνης) καὶ δύο ἀπὸ τὴν ἀρχαία Γαλλατίδα (πίν. 33 α,β Παράρτημα ἀρ. 7, πρβλ. τὴν ἄκανθα, τὰ κριάρια καὶ τὰ πουλιά). Κύριο στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν παραδειγμάτων τῆς Ἀμφιπόλεως εἶναι τὰ πρόσωπα τῶν κριαριῶν ποὺ μοιάζουν μὲ τῆς Ραβέννας. Ὅμοια μὲ αὐτὰ τὰ τελευταῖα εἶναι καὶ τὰ κριάρια τῶν κιονοκράνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Παράρτημα ἀρ. 32), τῆς Βασιλικῆς Γ' τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν (πίν. 33γ, Παράρτημα ἀρ. 25 <sup>55</sup>) καὶ τῶν Φιλίππων (πίν. 33δ, Παράρτημα ἀρ. 49). Τὴν χρονολογικὴ τοποθέτηση τῶν τελευταίων

54. Τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ὁμοιάζουν μὲ μερικὰ ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῆς Θεσσαλονίκης. Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, σ. 189 - 200 εἰκ. 82, 84, 86, 87, 88, πίν. LXIII ἐπάνω. R. Kautzsch, ἔ. ἀ., σ. 122 - 125. R. Farioli, *I capitelli paleocristiani e paleobizantini di Salonico*, *Corsi di Cultura sull' arte Ravennate e Bizantina I*, 1964, σ. 147 εἰκ. 1D. Εἰδικότερα πρβλ. τὸ κιονόκρανο μὲ ἀρ. Παραρτήματος 15 μὲ ἐκεῖνα τοῦ Β.Α. κίονος καὶ τῆς δυτικῆς ὀψεως, δεξιὰ στὸν εἰσερχόμενο τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τὸ κιονόκρανο μὲ ἀρ. Παραρτήματος 17, μὲ τὸ ἀριστερὰ στὸν εἰσερχόμενο κιονόκρανο τῆς δυτικῆς ὀψεως τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων.

55. Αὐτὴ τὴ χρονικὴ τοποθέτηση ἐπιβεβαιώνουν καὶ τὰ λοιπὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γ' βλ. Ἔργον 1970, σ. 22 - 33 εἰκ. 27, 29.

πρὸς τὸ μέσο πιά τοῦ 6ου αἰώνα<sup>56</sup>, ὑποστηρίζει ὁ σαφὲς διαχωρισμὸς τῶν δύο ζωνῶν καὶ οἱ κάθετες στὸ βάθος ἐπιφάνειες ποὺ περιγράφουν μερικὲς μορφές. Γύρω στὰ 500 ἐντάσσεται καὶ ἓνα ἐπίκρανο τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν (πίν. 34α, Παράρτημα ἀρ. 1), ἀπὸ τὴν ἄκανθα ποὺ προβάλλει ἐπάνω στὸ βάθος (πρβλ. μετὰ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Ἀπολλιναρίου ἐκτὸς τῶν τειχῶν) ἐνῶ παράλληλα ἀφήνει νὰ φανῇ ἀναζήτηση γιὰ ἀκόμη πιὸ ξεκάθαρες μορφές (πρβλ. μετὰ γλυπτὰ τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου βλ. ἀν. σ. 96) καὶ ἀπὸ τὸ πλαστικὸ ἀλλὰ χωρὶς προσπάθεια γι' ἀπόδοση τῶν φολίδων σῶμα τοῦ ἀετοῦ.

Λίγο μετὰ ἀπὸ τὰ πρότυπα τῆς Ἀγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα, πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 34β, Παράρτημα ἀρ. 21), τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀρνίθας στὴ Ρόδο (Παράρτημα ἀρ. 4), κι ἐκεῖνο ἀπὸ τὴ Συῖα τῆς Κρήτης (Παράρτημα ἀρ. 44). Ἀνάλογη χρονολόγηση μᾶς ὑπαγορεύει ἡ χρῆσις τοῦ πλέγματος στὴν κάτω ζώνη γιὰ τὰ κομμάτια τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη (πίν. 34 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 12) καὶ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου (Παράρτημα ἀρ. 29, 30)· αὐτὰ ἐνῶ στὴν ἐπάνω ζώνη διατηροῦν τὸν τύπο μετὰ κριάρια καὶ ἀετούς, κάτω φέρουν πλέγμα καλὰ θοῦ ἀντὶ γιὰ ἄκανθα «θεοδοσιανή».

Τὰ κιονόκρανα, ὅπως τῆς Ἀγίας Σοφίας, μετὰ περιστέρια στὶς γωνίες καὶ πλέγμα καλὰ θοῦ στὴν κάτω ζώνη καὶ τῆς Συῖας, μετὰ περιστέρια ἐπάνω καὶ ραδιὰ ἀνθήματα κάτω, ἔχουν ἀντίστοιχα προηγούμενες μορφές, ἐκεῖνες, μετὰ διπλὴ σειρὰ ἄκανθας καὶ περιστέρια· παλαιότερα — τουλάχιστον γνωστά — παραδείγματα εἶναι τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγίου Δημητρίου<sup>57</sup>.

Τὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ Λόγγο τῆς Ἑδεσσας τέλος (πίν. 35α, Παράρτημα ἀρ. 10), ἀνάλογο μετὰ τὴν ομάδα<sup>58</sup> τῆς Ραβέννας καὶ τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τοῦ Parenzo (543-553) χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰώνα. Τὸ ὕψος τοῦ εἶναι μέσα στὸ πνεῦμα τῶν κιονοκράνων τοῦ Ἀγίου Βιταλίου καὶ τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἀγίου Πολυεύκτου. Ἡ κληματίδα τῆς κάτω ζώνης, προηγούμενη μορφή τῆς ὁποίας, σὰν φύλλο ἀμπέλου, ὑπάρχει στὸν Ἅγιο Δημήτριο καὶ καλύπτει τὰ «κέρατα ἀφθονίας» τῶν κιονοκράτων τῆς Ἀμφιπόλεως, γίνεται ἡ τυπικὴ σχεδὸν φυλλόσχημη διακόσμηση τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰώνα<sup>59</sup>.

56. P. Lemerle, Chapiteaux chrétiens, ἔ. ἀ., σ. 296.

57. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ἔ. ἀ., πίν. 39δ.

58. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 65 ἀρ. 34, 36, 37 εἰκ. 77, 79, 80, σ. 69 ἀρ. 83 εἰκ. 113, σ. 66 ἀρ. 39 εἰκ. 83 καὶ ἀρ. 38 εἰκ. 81, 82 γιὰ τὰ τελευταῖα καλοὺς πίνακες βλ. εἰς Μ. Abramic, Quelques reliefs d'origine ou d'influence byzantine en Dalmatie, L'Art byzantin chez les Slaves II, 2, σ. 317 - 331 πίν. XLVIII.

59. A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 67 - 69, πίν. XX, XXI.

Ένα ἐπίθημα ἀμφικίονος, στήν αὐλή τοῦ παλαιοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. 35β, Παράρτημα ἀρ. 22), εἶναι ἴσως ἀπὸ τὰ τελευταῖα παραδείγματα τῆς περιόδου ποὺ ἐξετάζουμε μετὰ τὰ μέσα τοῦ βου αἰώνα· σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἐπίπεδη ἀντίληψη σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πλαδαρὴ ἀπόδοση τῶν φολίδων τοῦ ἀετοῦ.

Στὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὁ μαρμάρινος διάκοσμος μερικῶν μνημείων, τῶν ὁποίων ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση εἶναι σίγουρη, μᾶς βοηθεῖ καὶ πάλι γιὰ νὰ δοῦμε τὴν πορεία τῶν γλυπτῶν μορφῶν καὶ νὰ ἐντάξουμε τὰ κιονόκρανα ποὺ ἐξετάζουμε μέσα σ' αὐτή.

Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς στὴν Κωνσταντινούπολη <sup>60</sup>	904	α' μισὸ 10ου αἱ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Παναγίας Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος <sup>61</sup>	πρὸ τοῦ 1000	β' μισὸ 10ου αἱ.
Γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος <sup>62</sup>	1011	α' μισὸ 11ου αἱ.
Γλυπτὰ λείψανα ἀπὸ τὸ Μετόχι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴν Εὐβοία <sup>63</sup>	1014	
Κιονόκρανα Παναγίας τῶν Χαλκέων στὴ Θεσσαλονίκη <sup>64</sup>	1028	
Γλυπτὰ ἵχνη ἀπὸ τὴ Χίο <sup>65</sup>	1054-56	β' μισὸ 11ου αἱ.
Γλυπτὸ μαρμάρينو τέμπλο Ἀγίου Θεοδώρου Μπάμπাকা Μάνης <sup>66</sup>	1075	

60. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, The Monastery of Lips (Fenari Isa Camii) at Istanbul, DOP 18, 1964, σ. 249 κ. ἐ. Βλ. καὶ Παράρτημα ἀρ. 66, 67.

61. Ε. Στίκα, ἐ. ἀ., εἰκ. 2, 8 - 14, 46, 48, 79, 105. W. F. Volbach - J. Dosogne, Propyläen Kunstgeschichte 3, πίν. 117d. A. Grabar, La décoration architecturale de l'église de la Vierge, ἐ. ἀ., σ. 15 - 37, εἰκ. 3, 4, 7, 10, 11.

62. Ε. Στίκα, ἐ. ἀ., εἰκ. 5 - 6 Πίν. 179. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν Μ. Chatzidakis, A propos de la date et du fondateur de Saint - Luc, Cahiers Archéologiques XIX, 1969, σ. 129.

63. Βλ. ἀν. σημ. 19.

64. R. Kautzsch, ἐ. ἀ., πίν. 42 (701). P. Lemerle, Bulletin archéologique IV 1952 - 54, Revue des Études Byzantines 13, 1955, σ. 228 - 9.

65. Ἀ. Στεφάνου, Βυζαντινὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Κάστρον, Χιακὴ Ἐπιθεώρησις τόμ. 8, τεῦχ. 23, 1970, σ. 105 - 109.

66. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA XXXIII, 1932 - 33, σ. 139. Ν. Δρανδάκη, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964, πίν. 12β, 13α. Βλ. καὶ τέμπλον Ἀγίου Γεωργίου στὸ Μπρίκι, ὅπου ἀναγράφεται ὁ ἴδιος μάστορας Νικήτας ὁ Μαρμαρᾶς (αὐτόθι, πίν. 13β).



Γλυπτά λείψανα στο Δαφνί <sup>67</sup>	1080-1100	β' μισό 11ου αϊ.
Κιονόκρανα του Ἀγίου Νικολάου στα Κα- μπιά Βοιωτίας <sup>68</sup>		α' μισό 12ου αϊ.
Γλυπτά λείψανα στην Ἀγία Μονή Ναυπλίου <sup>69</sup>	1143-1149	
Γλυπτά λείψανα του Ταξιάρχη Μεσα- ριάς Ἀνδρου <sup>70</sup>	1158	β' μισό 12ου αϊ.
Ἐπιστύλιο «τοῦ Φιλοσόφου» <sup>71</sup> τοῦ Βυ- ζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν	1205	α' μισό 13ου αϊ.

Ἀπὸ τοὺς πρώτους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους καὶ σ' ὅλη τὴ μετέπειτα ἐποχὴ, ἡ τεχνικὴ τοῦ ἐπιπεδογλύφου χρησιμοποιεῖται παράλληλα μ' ἐκείνη, τὴν κυριώτερη, ποὺ ἐκμεταλλεύεται πλαστικώτερες κάπως ἐπιφάνειες μὲ πλαγιαστὲς γλυφές γιὰ τὴ δήλωση τῶν λεπτομερειῶν. Ἐν τούτοις οἱ ἐνθυμήσεις φυλλοσχήμων κοσμημάτων, ποὺ προβάλλουν πάνω στὸ σκαμμένο ἀπὸ πίσω σκιερὸ βάθος, φαίνεται πὺς δὲ χάθηκαν τελείως<sup>72</sup>.

Στὴν ἀρχή, στὸ 10<sup>ο</sup> καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα, οἱ πλευρικές ἐπιφάνειες ποὺ περιγράφουν τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι κάθετες στὸ βάθος καὶ οἱ πλαγιαστὲς γλυφές ποὺ χρησιμοποιοῦνται συνήθως γιὰ νὰ δηλώσουν τὶς λεπτομέρειες σχηματίζουν ὀξεῖες γωνίες· ὅταν γίνεται χρῆση ἑξεργῶν μορφῶν, αὐτὲς εἶναι σχηματοποιημένες καὶ φαίνονται σὰν ἐπικολημένες στὸ βάθος, ὅπως συμβαίνει στὰ κιονόκρανα τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Βέροιας (βλ. ἀν. σ. 84 - 90 πίν. 28α-δ). Ἀπὸ τὸν 11ον αἰῶνα ὁμως (βλ. κιονό-

67. G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899, σ. 48. H. Megaw, *The Chronology of some Middle-Byzantine Churches*, BSA XXXII, 1931 - 32, σ. 93 - 94. Α. Ξυγγοπούλου, *Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους*, ΑΕ 1927 - 8, σ. 1 - 7, εἰκ. 4.

68. H. Megaw, ἔ. ἀ., σ. 129. R. W. Schultz and S. H. Barnsley, *The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Dependent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia*, London 1901, πίν. 60, καὶ προσωπικὲς φωτογραφίες.

69. Προσωπικὲς φωτογραφίες. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. H. Megaw, ἔ. ἀ., σ. 97.

70. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Ἀνδρου*, ABME τ. Η', 1955 - 56, σ. 8 - 34, εἰκ. 11 καὶ σχέδια εἰκ. 10, 12, 15.

71. Ἀ. Ὁρλάνδου, *EMME τευχ. Γ'*, 1933, σ. 174, εἰκ. 233. Διαφορετικὴ ἀνάγνωση τῆς χρονολογίας ἔχει προτείνει ὁ Ἀ. Ξυγγόπουλος, ΑΕ 1927 - 8, σ. 3 - 4.

72. Βλ. προσκυνητάρια Παναγίας R. W. Schultz and S. H. Barnsley, ἔ. ἀ., εἰκ. 29, πίν. 25 καὶ προσωπικὲς φωτογραφίες. Ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστιάνου Ε. Στίκα, *L' église byzantine de Christianou*, Paris 1951, εἰκ. 37, 38. Τμήματα ἀπὸ προσκυνητάρια στὸ Δαφνί. Ἀ. Ὁρλάνδου, *Νεώτερα εὐρήματα εἰς τὴν Μονὴν Δαφνίου*, ABME τ. Η', 1955 - 56, σ. 81 εἰκ. 14, 15.

κρανα Παναγίας τῶν Χαλκέων, 1028), τὰ κοσμήματα ἀρχίζουν νὰ προβάλλουν ἀπὸ τὸ βάθος ἡπιώτερα καθὼς οἱ πλευρικές ἐπιφάνειες ποὺ τὰ περιγράφουν χαμηλώνουν καὶ ἀποκτοῦν ἐλαφριά καμπυλότητα. Ἀργότερα ἐνῶ τὰ μοτίβα στὰ μικρὰ κιονόκρανα τῶν παραθύρων τῶν Ἀγίων Θεοδώρων Ἀθηνῶν (περὶ τὸ 1070)<sup>73</sup> καὶ στὸ ἐπιστύλιο τοῦ Μπάμπακα στὴ Μάνη (1075) διατηροῦν κάπως τὴν παλαιὰ σκληρότητα, ὁ ἐλικόμορφος βλαστὸς ποὺ στολίζει τὸ περίθυρο τῆς νότιας εἰσόδου τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Καπνικαρέας<sup>74</sup> ἔχει γίνει λίγο πιὸ πλατὺς καὶ πλαστικός· φιλιώνει ἔτσι μὲ τὸ βάθος ἐπάνω στὸ ὁποῖο μαλακὰ ἀπλώνεται, χαρακτηριστικὸ ποὺ συναντοῦμε καὶ στὰ γλυπτὰ ἐρανίσματα τοῦ Δαφνιοῦ. Ἀπὸ τότε, ὅπως βλέπομε στὰ κιονόκρανα τῶν Καμπιῶν (β' τέταρτο 12<sup>ου</sup> αἰ.) καὶ τῶν κιονίσκων τῶν παραθύρων τῆς Ἀγίας Μονῆς (1143 - 1149), τὰ μοτίβα σκεπάζουν τὸ βάθος καὶ οἱ πλαγιαστὲς γλυφές γίνονται πιὸ ἀπαλές ἐνῶ ἔξεργες κάποιες μορφές δημιουργοῦν ἓνα ἄλλο ἐπίπεδο<sup>75</sup>. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ συνεχίζονται καὶ στὰ γλυπτὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ Ταξιάρχη τῆς Μεσαριᾶς (1158) καὶ τοῦ ἐπιστυλίου «τοῦ Φιλοσόφου» (1205), μόνο ποὺ τὰ διακοσμητικὰ θέματα μοιάζουν ἐδῶ πιὸ μαλακὰ καὶ λεπτὰ καθὼς καλύπτουν τελείως τὸ ἔδαφος<sup>76</sup>. Ἀνάλογη πορεία πρὸς μαλακώτερο ὕφος ἀκολουθεῖ καὶ ἡ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική, πρβλ. ἐπιπεδόγλυφα παραδείγματα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ μετοχίου τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὴν Εὐβοία μὲ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Μπάμπακα καὶ τὰ κομμάτια ποὺ κείμενται στὸν ἐξωνάρθηκα τοῦ Ὁσίου Μελετίου τοῦ Κιθαιρώνα<sup>77</sup>.

Διάφορες εἰκονογραφικὲς ἀπομιμήσεις σασσανιδοῖσλαμικῶν λεπτομερειῶν (βλ. ἀν. σ. 87, 89), ποὺ προδίδουν μαζί μὲ τὴν τεχνικὴ τῶν ἀπότομα κομμένων ἐπιφανειῶν ἰσλαμικὲς ἐπιδράσεις, χάνονται κατὰ τὸ δεῦτερο μισὸ

73. Προσωπικὲς φωτογραφίες. Γιά τὴ χρονολόγηση βλ. H. Megaw, *The Date of H. Theodoroi at Athens*, BSA XXXIII, 1932 - 33, σ. 163 - 169.

74. Προσωπικὴ φωτογραφία. Γιά τὴ χρονολόγηση βλ. H. Megaw, *The Chronology*, ἔ. ἀ., σ. 129.

75. Ἀ. Ξυγγοπούλου, ἔ. ἀ., σ. 3 - 4.

76. Στὴν περίοδο ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἀναδρομὴ στὰ παλαιότερα πρότυπα καὶ ἰδίως στὸν 11<sup>ον</sup> αἰ. εἶναι καταφανές, βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ γλυπτὰ τοῦ τέμπλου τῆς Μονῆς τῶν Βλαχερνῶν στὴν Ἄρτα, Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME τ. Β', 1936, σ. 3 - 50, εἰκ. 13, 17, 18 - 20, 22, καὶ τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀνω Βόλου N. Giannopoulos, *Les constructions byzantines de la région de Démétrias*, BCH 44, 1920, σ. 181 - 209 εἰκ. 4, 5, 8, 9, 12.

77. Πρβλ. τίς εἰκόνες εἰς E. Στίκα, *Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικόν*, ἔ. ἀ., εἰκ. 8-13 48. N. Δρανδάκης, *Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι*, ἔ. ἀ., πίν. 12β, 13α. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ Μονὴ τοῦ Ὁσίου Μελετίου καὶ τὰ Παραλῶρια αὐτῆς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 106 καὶ εἰκ. 45.

του 11ου αιώνα<sup>78</sup> παράλληλα περίπου με την εμφάνιση του μαλακού έλικόμορφου βλαστού με τὰ ἡμιανθέμια· τὸν βλέπομε στὴν Καπνικαρέα καὶ στὸ Δαφνί, καὶ μετὰ τὴν τυπικὰ διαμορφωμένη γιὰ τὸ 12<sup>ο</sup> αἰῶνα μορφὴ του, στὴν Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου. Στὰ κιονόκρανα τῶν Καμπιῶν (β' τέτατρο 12<sup>ου</sup> αἱ.) ὑπάρχουν καὶ ἡμιανθέμια ἄνετα ἀναγυρισμένα σὲ σχῆμα σιγμοειδὲς ποὺ ἐλεύθερα καλύπτουν τὶς ἐπιφάνειες· εἶναι καὶ αὐτὰ προσδιοριστικὰ γιὰ τὸ 12<sup>ο</sup> αἱ. ὅπως ἐπίσης καὶ ἓνα μεγάλο φύλλο ποὺ ἀναδιπλώνεται πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ βρίσκομε σὲ πολλὰ ἐπιστύλια ἢ ὑπέρθυρα τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 12<sup>ο</sup> αἰῶνα<sup>79</sup>. Τὰ τρίφυλλα, τὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια, οἱ ἄκανθες γενικά, εἶναι διαχρονικὰ μοτίβα στὸ Βυζάντιο καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὰ διαφοροποιεῖ περισσότερο εἶναι τὸ ὕψος, μετὰ τὸ ὁποῖο ἀποδίδονται.

Σύμφωνα μετὰ αὐτὰ τὰ δεδομένα τὸ κιονόκρανο τῆς Ἀγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος (Παράρτημα ἀρ. 77), ποὺ φαίνεται νὰ ἔχη τοποθετηθῇ σωστὰ στὸ 10<sup>ο</sup> αἱ., τὸ περιορίζομε χρονικὰ ἀνάμεσα στὰ παραδείγματα τῆς Μονῆς τοῦ Λιβὸς καὶ τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά. Ἕνα ἄλλο ἀπὸ τὴ Νίκαια (Παράρτημα ἀρ. 72) βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὰ γλυπτὰ τῆς τελευταίας ἐκκλησίας (πρβλ. τὶς λεοντοκεφαλὰς τοῦ κιονοκράνου μετὰ τὶς ὑδρορροές τῆς Παναγίας)<sup>80</sup>. τὸ καρδίοσχημο κόσμημα στὴ μέση τῶν δύο πλευρῶν του, ποὺ προβάλλει μπροστὰ στὸ σκιερὸ βάθος, δὲν ξενίζει (βλ. ἀν. σ. 100), καὶ μάλιστα ἐφόσον ἀποδίδεται σὲ μιὰ πρώιμη μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ.

Ἡ χρονικὴ τοποθέτηση τῶν παραδειγμάτων τῆς Βέροιας (πίν. 28 γ, δ, Παράρτημα ἀρ. 53) καὶ τῆς Ἑδεσσας (πίν. 28 α, β, Παράρτημα ἀρ. 57) λίγο μετὰ τὸ 1000 φαίνεται σωστὴ καὶ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς γενικώτερης θεωρήσεως τῆς βυζαντινῆς γλυπτικῆς.

Ἕνα ἄλλο κιονόκρανο ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Κοζάνης (πίν. 35 δ, Παράρτημα ἀρ. 50), διακοσμημένο μετὰ ἀετὸ μετὰ ἀνοικτὰ φτερά καὶ φύλλα φοινικιάς στὶς γωνίες, φαίνεται περισσότερο σὰν ἔργο ἐπαρχιακὸ μετὰ ὀπισθοδρομικὰς τάσεις, στὸ πνεῦμα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 11<sup>ου</sup> αἰῶνα· ἔχει δηλαδὴ ἀκόμη ἰσλαμίζοντα στοιχεῖα (ὥς τὸ 1050 περίπου) ἀλλὰ ὁ ἀετὸς καὶ τὰ φύλλα

78. A. G r a b a r, La décoration architecturale de l' église de la Vierge, ἑ. ἄ., σ. 29, 34. Βλ. ἀνάλογη μετὰ τὰ γλυπτὰ πορεῖα ὅσον ἀφορᾷ τὶς ἰσλαμικὰς ἐπιδράσεις καὶ τὶς κεραμοπλαστικὰς διακοσμήσεις H. M e g a w, The Chronology, ἑ. ἄ., σ. 106-108. Τὰ ψευδοκουφικὰ μοτίβα παρέμειναν στὸν κατάλογο τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων στὸ Βυζάντιο καὶ μετὰ τὸν 11<sup>ο</sup> αἰῶνα.

79. Βλ. πρόχειρα, Ἀμφισσα : Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Α', 1935, σ. 196 καὶ εἰκ. 11. Ὁσίου Μελέτιος : Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 71 εἰκ. 22. Ὁσ. Λουκάς : Ε. Σ τ ί κ α, Τὸ Οἰκοδομικὸν Χρονικόν, ἑ. ἄ., εἰκ. 115. Σαμαρίνα : Φ ρ. Β ε ρ σ ά κ η ς, ΑΕ, 1919 σ. 89 - 95 εἰκ. 4. Ἐπισκοπὴ Μάνης : Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, ἑ. ἄ., πίν. 55β.

80. Φωτογραφίαι τοῦ Ἀρχείου τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πολυτεχνικὴ Σχολὴ Θεσσαλονίκης.

τῆς φοινικιάς ἔχουν ἀποδοθῇ μὲ πολὺ ἐλαφριά πλαστικότητα (ἀπὸ τὸ 1065 περίπου). Τὸ ἀνώμαλο ἔδαφος προδίδει τὴ χρήση τῆς κηρομαστίχας, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ<sup>81</sup>. Δύο ἀνάλογα παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μονὴ Χελανδαρίου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἓνα σχέδιο τοῦ Đeroko, στὴν πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου του γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σερβίας<sup>82</sup>.

Στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰ. ἐντάσσεται καὶ ἓνα κιονόκρανο ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Μητροπολιτικὸ μέγαρο τῆς Καλαμάτας (πίν. 36α, Παράρτημα ἀρ. 59). Ἡ ἔλλειψη σασσανιδοϊσλαμικῶν μοτίβων ἀφ' ἑνός (ἀπὸ τὸ 1050 περίπου), οἱ σκληρὲς πλευρικὲς ἐπιφάνειες ποὺ περιγράφουν τὰ θέματα ἀφ' ἑτέρου (ὡς τοὺς περὶ τὸ 1065 χρόνους περίπου), μᾶς κάνουν νὰ τοποθετήσωμε τὸ ἔργο στὰ χρόνια τῆς κατασκευῆς τῶν τέμπλων τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Μπάμπακα (1075) καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Φανερωμένης τῆς Μάνης (1080)· μὲ τὰ γλυπτὰ τῆς τελευταίας ἐκκλησίας τὸ κιονόκρανο παρουσιάζει μάλιστα ἰδιαίτερη ὁμοιότητα<sup>83</sup>.

Στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογοῦμε ἓνα κιονόκρανο ποὺ βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ Βερολίνο (πίν. 36β Παράρτημα ἀρ. 65) μὲ πριονωτὴ ἄκανθα παραβάλλοντάς το μὲ τὸ γλυπτὸ τέμπλο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστιάνου (βλ. ἀν. σημ. 72). Λίγο ἀργότερα, κοντὰ στὶς μορφὲς τοῦ Δαφνιοῦ, τοποθετοῦμε δύο κιονόκρανα τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Παράρτημα ἀρ. 61, 63), κυρίως ἀπὸ τὰ πλαστικὰ φυλλόμορφα κοσμήματα, ποὺ ἦπια προβάλλουν ἀπὸ τὸ βάθος, δίχως ὅμως νὰ ἀπλώνονται ἐπάνω του καὶ νὰ τὸ καλύπτουν τελείως (ὅπως στὸ 12ο αἰώνα).

Μαλακώτερη εἶναι ἡ τεχνοτροπικὴ ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων ἐνὸς κιονοκράνου τοῦ Μουσείου Νικοπόλεως (πίν. 37α, Παράρτημα ἀρ. 73)· οἱ ἀετοὶ στὶς γωνίες καὶ τὸ φυλλόσχημο κόσμημα στὴ μέση, ἀκολουθώντας τὸν κυματισμὸ τῆς πτυχωτῆς μορφῆς, ἐπικαλύπτουν ὅλη τὴν ἐπιφάνειά του σὰν κέντημα (χαρακτηριστικὸ ἀπὸ τοὺς χρόνους γύρω στὰ 1100). Ἡ λίγο πλαστικὴ καὶ κάπως πλατιά ἀπόδοση τῶν φύλλων στὸ μέσον μπορεῖ νὰ παραλληλισθῇ μὲ τὰ γλυπτὰ δείγματα ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 11ου αἰώνα (ἐξωνάρθηκας Καπνικαρέας, Δαφνί). Δὲν ὑπάρχουν τὰ ἄνετα ἐλικόμορφα μοτίβα βλαστῶν καὶ ἡμιανθεμίων ποὺ ἀπλώνονται γιὰ νὰ καλύψουν κάθε γωνιά, ὅπως τὰ βλέπομε, τυπικά, στὰ Καμπιὰ καὶ στὴν Ἀγία Μονὴ Ναυπλίου (β' τέταρτο 12ου αἰ.). Ἔτσι, μία τοποθέτηση στὰ χρόνια γύρω στὸ 1100 καὶ πάντως ὄχι ἀργότερα ἀπὸ τὸ πρῶτο τέταρτο

81. Στ. Πελεκανίδης, "Ερευναι ἐν Ἀνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά Ε', 1961 - 63, σ. 378.

82. A. Đeroko Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen - âge, (στὰ σέρβικα), Beograd 1953, σ. 210 εἰκ. 302, 304.

83. Προσωπικὴ φωτογραφία. Βλ. καὶ Ν. Δρανδάκης, ἔ.ἀ., σ. 75 σημ. 3.

τοῦ 12ου αἰώνα φαίνεται πολὺ πιθανή<sup>84</sup>. Τὰ φτερά ποὺ δείχνουν καθαρὰ τὴ μίμηση κεντήματος μὲ τὶς μικρὲς ὁπές στὸ τέλειωμά τους δὲν εἶναι ἄγνωστα καὶ σὲ κεραμεικὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα στρωματογραφικὰ ἀποδίδονται στὸ 12ο αἰώνα<sup>85</sup>. Τὰ κιονόκρανα ἐξ ἄλλου τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἀγίου Ὁρους μαρτυροῦν κι αὐτὰ γιὰ τὴν ἐπιβίωση κατὰ τοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους τοῦ πτυχωτοῦ τύπου<sup>86</sup>.

Σ' ἓνα κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Τεγέα (πίν. 37 β, γ, Παράρτημα ἀρ. 76) ὁ ἐλικόμορφος βλαστός, τὰ ἡμιανθέμια ποὺ ἀποδίδονται μὲ ἄνετο σιγμοειδὲς σχῆμα, τὰ φύλλα ποὺ γέρνουν πρὸς τὰ ἔξω καὶ τὸ σῶμα τοῦ πουλιοῦ ποὺ σχηματίζει ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ὅλα μᾶς μεταφέρουν στὸ 12ο αἰώνα. Πιὸ συγκεκριμένα μάλιστα τοποθετοῦμε τὸ κιονόκρανο, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μαλακὸ ὕφος τοῦ συνόλου, ἂν καὶ ἔργο δεύτερης ποιότητος, στὰ χρόνια μετὰ ἀπὸ τὰ παραδείγματα τῶν Καμπιῶν (β' τέταρτο 12ου αἰ.) καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐκλεπτυσμένο γλυπτὸ «τοῦ Φιλοσόφου» (ἀρχὲς 13ου αἰ.) παράλληλα μὲ τὰ ἀνάγλυφα λείψανα ἀπὸ τὸν Ταξιάρχη τῆς Μεσαριᾶς (1158).

Ἡ μετωπικὴ μορφή τοῦ ἀετοῦ, στὴν κύρια ὄψη, παίρνει ἰδιαίτερη σημασία, ὅχι μόνον γιὰτὶ δείχνει, μαζὶ μὲ τὰ ἄλλα παραδείγματα ποὺ ἀναφέραμε, πῶς ἀποδίδεται ἓνα παλαιὸ θέμα στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀλλὰ μᾶς ἐπιτρέπει καὶ τὴ σύγκριση μὲ ἓνα κιονόκρανο ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ αἰθρίου τῆς ἐκκλησίας τῆς Cefalù<sup>87</sup>. Τὶς πλευρὲς αὐτοῦ τοῦ κιονοκράνου διακοσμοῦν ἀετοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερά, ἐνῶ μιὰ δεύτερη ζώνη, ἀπὸ κάτω, καλύπτεται ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα. Ὁ τρόπος ποὺ τὸ πουλὶ προβάλλει ἀπὸ τὸ βάθος, ἢ ἀπόδοσή του, οἱ πλάγιες γλυφές, τὸ σχῆμα τῶν φτερῶν, ὅλα δείχνουν κοινὸ ὕφος μὲ τὸ κιονόκρανο τῆς Τεγέας· γεγονὸς σημαντικὸ αὐτό, μαρτυρεῖ πόσο ἐνιαία εἶναι ἡ στυλιστικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ἔκφραση τῶν δύο κόσμων καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ. Ἡ χρονολόγηση τοῦ κιονοκράνου τῆς Σικελίας στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα εἶναι, νομίζομε, ἢ πιὸ πιθανή<sup>88</sup>.

Μερικὰ παραδείγματα ποὺ ἔχομε ἀπὸ τὴ Μάνη εἶναι μικρὰ κιονό-

84. Κοντὰ του θά μπορούσε νὰ τοποθετηθῇ τὸ θωράκιο τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν μὲ τὰ ἀντωπὰ παγώνια Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ABME τ. Ε', 1939 - 40, σ. 138 - 139, εἰκ. 20.

85. Δ. Πάλλα, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, AE 1953 - 54, Γ', σ. 279 εἰκ. 14.

86. G. Millet, Athos, πίν. 216, 225.

87. W. K r ö n i g, Cefalù, Der sizilische Normannendom, Germany 1963, σ. 22 - 23. πίν. στή σ. 63.

88. Πρβλ. καὶ I v a n k a N i k o l a j e v i č, La Sculpture ornementale au XII<sup>e</sup> siècle en Bosnie et en Herzégovine, Zbornik Radova VIII, 2 (=Mélanges G. Ostrogorsky II) σ. 307 εἰκ. 10, μὲ W. K r ö n i g, ἔ. ἄ., πίν. στή σ. 62.

κρανα τέμπλου με διακόσμηση αετών στις γωνίες. Ἀνήκουν στὶς ἐκκλησίες τῆς Ἐπισκοπῆς (Παράρτημα ἀρ. 68), τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῆς Μίνας (πίν. 36γ, Παράρτημα ἀρ. 69) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Καμπινάρι τῆς Πλάτσας (πίν. 36 δ, Παράρτημα ἀρ. 70). Θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸ 12ο αἰ. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἐπισκοπῆς, ἔχει ἤδη χρονολογηθῇ γύρω στὰ 1200<sup>89</sup>. Ἐκεῖ ἐντάσσεται καὶ ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ τέμπλου με τὰ τυπικὰ ἀνθέμια ποὺ σκεπάζουν ὅλη τὴν ἐπιφάνεια καὶ τὸ φύλλο ποὺ γυρίζει πρὸς τὰ ἔξω, με τὴν ποιότητα βέβαια ἔργων μιᾶς ἀπομακρυσμένης ἐπαρχίας. Στὶς ἀρχὲς αὐτοῦ τοῦ αἵωνα πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὸ τέμπλο τῆς Μίνας καὶ τῆς Πλάτσας ἀπὸ τὸ γλυπτὸ τους διάκοσμο.

Στὴν προκειμένη περίπτωση τὰ κιονόκρανα τῆς Dabravina τῆς Βοσνίας (Παράρτημα ἀρ. 55) προσφέρουν στοιχεῖα γιὰ σύγκριση<sup>90</sup>. Ὁ τύπος με τὰ πουλιά — τέσσερεις αετοὶ στὶς γωνίες με ἀνοικτὰ φτερά, ἐλαφρὰ γυριστὰ πρὸς τὸ μέσον τῶν πλευρῶν ὅπως καὶ τῆς Μάνης — δείχνει κοινὴ μορφολογικὴ ἀντίληψη. Μποροῦμε νὰ παραβάλλωμε ἐπίσης τὶς φολίδες τοῦ σώματος τῶν αετῶν μ' ἐκεῖνες τοῦ ἑπάνω μέρους τῶν φτερῶν τῶν πουλιῶν τοῦ κιονοκράνου τῆς Μίνας καὶ τοῦ σώματος τοῦ αετοῦ τοῦ παραδείγματος τῆς Τεγέας. Οἱ ἔλικες τῶν κιονοκράνων τῆς Dabravina βρίσκονται κάτω ἀπὸ τοὺς αετοὺς, φαινόμενο περίεργο, ποὺ δίχως ἀμφιβολία δείχνει πόσο μακρινὰ καὶ ἀκατανόητα ἦταν τὰ παλαιὰ πρότυπα.

Ἡ Ivanka Nikolajević<sup>91</sup>, ποὺ δημοσίευσε τὰ κιονόκρανα, τὰ ἀποδίδει στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 12ου αἵωνα. Με τὶς συγκρίσεις ποὺ κάνει γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ὁδηγεῖται στὴ νότια Ἰταλία. Ἐκεῖ βρίσκει στενὴ συγγένεια μ' ἕνα κιονόκρανο τοῦ κιβωρίου τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Bari· διατυπώνει μάλιστα τὴν ὑπόθεση κάποιας ἐξαρτήσεως ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν τῆς Βοσνίας ἀπὸ τὴ νότια Ἰταλία καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὀφείλεται, ἐν μέρει, στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων μοναχῶν.

Ἐνδιαφέρουσα γιὰ τὴν ὅλη μελέτη μας εἶναι ἡ σημεῖωση τῶν σχέσεων αὐτῶν τῶν κιονοκράνων τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Βοσνίας με τῆς νότιας Ἰταλίας καὶ Σικελίας<sup>92</sup>.

Τὸ τελευταῖο ἀπὸ τὰ γνωστὰ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο κιονόκρανα με ἀνά-

89. Ν. Δραγδάκη, ἔ. ἀ., σ. 110 - 112. Προσωπικὲς φωτογραφίες τῶν γλυπτῶν τῆς Μάνης.

90. I. Nikolajević, ἔ. ἀ., σ. 295 - 309 εἰκ. 1 - 3 καὶ τελευταῖα τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada u Dabravini, Zbornik Radova XII, 1970, σ. 91 - 112 εἰκ. 9, 10.

91. I. Nikolajević, La sculpture ornementale, ἔ. ἀ., σ. 304 - 309.

92. Βλ. πρόχειρα: É. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1903, εἰκ. 129, 192 σ. 459 - 460, εἰκ. 195, 196 ἐπίσης C. A. Willemssen - D. Odenthal, Apulien, Köln 1966, πίν. 61, 70 - 71, 150, 160 - 161, 189 - 191, 211, 217, 224, 226, 228.

γλυφες παραστάσεις αετών είναι εκείνο που βρίσκεται στην αὐλή τοῦ Μουσείου τοῦ Βόλου (πίν. 38 α, β, Παράρτημα ἀρ. 54). Οἱ τέσσερις αετοὶ μετὰ ἀνοιχτὰ φτερά τους καὶ ἡ μικρὴ ἀνθρώπινη κεφαλὴ στὴ μιὰ πλευρὰ ἀποτελοῦν τὴν κύρια διακόσμησή του, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος εἶναι ἀποτέλεσμα ρομανικῶν ἐπιδράσεων. Τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὴν κοίλῃ διάθεση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ βάθους, ἀπὸ τὴν ὅλη ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης κεφαλῆς καὶ ἀπὸ τὶς λεπτομέρειες τῶν πουλιῶν: στὸ σῶμα οἱ τελειῶς ἐπίπεδες φολίδες σὰν μικρὰ ὠοειδῆ σχήματα, στὰ φτερά, οἱ παράλληλες ταινίες ποὺ χωρίζονται μεταξύ τους μετὰ λοξότμητες ραβδώσεις καὶ ἡ διπλὴ ὀριζόντια ταινία μετὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ χαραγμένα στρογγυλὰ στίγματα<sup>93</sup>. Τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα μᾶς φαίνεται ἡ ἐποχὴ ποὺ πρέπει νὰ τοποθετήσωμε τὸ κιονόκρανο αὐτό, μετὰ τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ παραλληλισθῇ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μόνο τὸ ἐπὶ κρᾶνο τοῦ Μουσείου τῶν Θηβῶν μετὰ τὶς τερατόμορφες διακοσμήσεις<sup>94</sup>. Ἀργότερα, στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, ἔχομε τὸ ἀσήμαντο παράδειγμα τῆς Παρηγορήτισσας τῆς Ἄρτας (Παράρτημα ἀρ. 51)<sup>95</sup>.

Στὸ 13ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ ἐντάξωμε καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας (Παράρτημα ἀρ. 52) ποὺ ἔχουν τόσο πολὺ μετακινηθῇ χρονολογικά<sup>96</sup>, θεωρώντάς τα ἔργα ποὺ μιμοῦνται σύγχρονα ἢ παλαιότερα βυζαντινὰ πρότυπα<sup>97</sup>. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ κιονόκρανα τοῦ κιβωρίου τοῦ Parenzo (Παράρτημα ἀρ. 74)<sup>98</sup>.

Στὸ Dečani τῆς Σερβίας<sup>99</sup> (14ος αἰῶνας) τέλος, ὑπάρχουν ἐπίσης κιονό-

93. Πρβλ. πρόχειρα H. Focillon, *Art d'Occident. Le Moyen âge roman et gothique*, Paris 1938, πίν. X, τοῦ ἰδίου, *L'Art des sculpteurs romans*, Paris 1964, πίν. V, XXXI, XXXII.

94. Ἀ. Ὁρλάνδος, *ABME τ. Ε'*, 1939 - 40, σ. 131 - 133 εἰκ. 13 - 15. Τὸ ὑπ' ἀρ. 238 ἐπὶ κρᾶνο τοῦ Βυζ. Μουσείου Ἀθηνῶν ἔχει ἐπίσης θεωρηθῇ ἔργο μετὰ δυτικὰς ἐπιδράσεις. Δ. Πάλλα, *Βυζαντινὸν ὑπέρθυρον τοῦ Μουσείου Κορίνθου*, *ΕΕΒΣ* 30, 1960 - 61, σ. 425 - 427 εἰκ. 6α - β.

95. 1283 - 1296: Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 158.

96. L. Bréhier, *Études sur l'histoire de la sculpture byzantine*, *Nouvelles archives des Missions scientifiques. Nouv. Série*, fasc. 3, 1911, σ. 34, 51 - 53 πίν. I<sub>1</sub>, VI. E. Kitzinger, *ἔ. ἀ.*, σ. 27 - 28, 61 - 62. H. Buchwald, *The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco, Venice*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* XIII, 1964, σ. 149 - 150 εἰκ. 52.

97. O. Demus, *The Church of San Marco in Venice*, Washington 1960, σ. 123 κ. ἔ.

98. Βλ. καὶ I. Nikolajevič, *La sculpture ornementale*, *ἔ. ἀ.*, σ. 303, τῆς ἰδίας, *Oltarna pregrada*, *ἔ. ἀ.*, σ. 101 - 102.,

99. A. Deroko, *Architecture monumentale et décorative dans la Serbie du Moyen âge* (στὰ σερβικά), *Beograd* 1962, σ. 87 εἰκ. 116α - β, 118β, γαλλ. περίληψη σ. 278. Οἱ πρόβολοι πιθανῶς προστεγασμάτων στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Ἀλειτούργητο τῆς Μεσημβρίας ἔχουν μορφὰς ζώων A. Rachénov, *Églises de Mésevmria*, *Sofia* 1932, σ. 54 - 55, εἰκ. 36.

κρανα με ζῶα, ἀλλὰ οἱ μορφές τους ἐντάσσονται καθαρά στὸ ρεπερτόριο τῶν γοθτικῶν κιονοκράνων.

Στὴ μελέτη μας αὐτὴ δὲν περιλάβαμε μερικὰ γνωστὰ ἐπίκρανα τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν με θέματα ζωομορφικά (ἀρ. 218, 219, 220, 221, 222, 224, 302)<sup>100</sup>. Τὸ πλησιέστερο πρὸς τὰ παραδείγματα ποὺ ἐξετάσαμε εἶναι διακοσμημένο με ἀετὸ μετωπικὸ ποὺ κρατεῖ ἓνα λαγὸ με τὰ νύχια του (ἀρ. 218). Μπορεῖ νὰ χρονολογηθῇ γύρω ἀπὸ τὸ 1100.

Μὲ τὴν προσπάθεια νὰ ἐξετάσουμε τὰ κιονόκρανα με ζῶα, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Βυζαντίου, μᾶς δίνεται ἡ εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσουμε κατὰ κάποιον τρόπο τὴ διαχρονικὴ πορεία ἑνὸς θέματος, πῶς ἀποδίδεται τὴν πρώιμη ἐποχὴ ἀπὸ τὸ μεγάλο κέντρο καὶ πῶς φθάνει ὡς τὶς ἐπαρχίες του, πῶς ἐπιβιώνει μετὰ στίς ἴδιες αὐτὲς περιοχές.

Στὸν 5ο καὶ 6ο αἰῶνα, τὰ κιονόκρανα με ζῶα γνώρισαν ιδιαίτερη ἄνθηση στὸ Βυζάντιο ποὺ, με κέντρο τὴν Κωνσταντινούπολη, ἔστειλε μορφές καὶ πρότυπα σ' ὅλο τὸ μεσογειακὸ χῶρο. Ἔτοιμα κομμάτια, σκαλισμένα στὰ ἐργαστήρια τῆς Πρωτεύουσας, μεταφέρονταν ὡς τὶς μακρινὲς περιοχές<sup>101</sup>, στὴν Αἴγυπτο, στὴ Συρία, στὴν Καρχηδόνα, στὴ Δαλματία, ἀσφαλῶς στὴν Ἰταλία καθὼς καὶ μέσα στὸ βαλκανικὸ καὶ μικρασιατικὸ τοῦ χῶρο. Τὸ πρόβλημα τῶν τοπικῶν ἐργαστηρίων μένει πάντως ἀκόμη ἀνοιχτό. Εἶναι βέβαιο, ἐντούτοις, ὅτι ἦταν συνηθισμένη ἡ λύση τῆς μεταφορᾶς σχεδιαστικῶν προτύπων καὶ μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ὅτι προσκαλοῦσαν καὶ τοὺς καλλιτέχνες. Τὰ λευκὰ μάρμαρα με σταχτιᾶς φλέβες δὲν ἀποδεικνύουν προέλευση Προκοννήσου οὔτε καὶ ἐργαστήρια τῆς Πρωτεύουσας, ιδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὴν Θεσσαλονίκη. Στοὺς Φιλίππους, στὰ βορειοανατολικά τῆς Βασιλικῆς Β', βρέθηκαν ἄπεργα κιονόκρανα σὲ διάφορα στάδια τῆς κατασκευῆς τους ἀπὸ τοπικὸ μάρμαρο<sup>102</sup>, ὅμοια με αὐτὸ ποὺ εἶναι κατασκευασμένα κι ἐκεῖνα με τὰ ζῶα (Παράρτημα ἀρ. 49). Καὶ τὰ κιονόκρανα τῆς Βασιλικῆς Β', ποὺ ἔχουν ποιοτικὴ συγγένεια με τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν Κωνσταντινούπολη, εἶναι καὶ αὐτὰ ἀπὸ μάρμαρο τῶν Φιλίππων<sup>103</sup>. Ὁ ἐγγῶριος σκληρὸς γρανίτης τῶν κιονοκράνων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ (Παράρτημα ἀρ. 43) δικαιολογεῖ, ἐν μέρει, τὶς ἄκομψες καὶ ἀπλοϊκὲς μορφές τῶν ζώων, ἐνῶ στὸ Čaričin Grad (Παράρτημα

100. A. Grabar, *Sculptures*, ἔ. ἀ., σ. 114, πίν. LXII, 5.

101. G. Kapitän, *The Church Wreck off Marzameni*, *Archaeology* 22, 1969, σ. 122 - 123.

102. P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 103 - 105. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Ἐφορο ἀρχαιοτήτων κ. Δ. Λαζαρίδη, ὁ ὁποῖος μοῦ ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἄπεργων αὐτῶν κιονοκράνων.

103. P. Lemerle, αὐτόθι, σ. 500 - 504.



ἀρ. 8), στὰ δείγματα τοῦ Alahan Monastir στὴν Κιλικία<sup>104</sup> καὶ τοῦ Κοπτικοῦ Μουσείου τοῦ Καΐρου (Παράρτημα ἀρ. 27) ἡ πέτρα τῆς περιοχῆς φαίνεται μαλακώτερη. Τὰ τοπικὰ ἐργαστήρια δείχνουν ὅτι ἀπέχουν, μὲ διαβαθμίσεις βέβαια, ἀπὸ τὰ πρότυπά τους. Πάντως ἡ οὐσία εἶναι ὅτι καὶ ἐδῶ, στὰ λίγα αὐτὰ γλυπτά, φαίνεται τὸ κοινὸ πνεῦμα ποὺ εἶναι διάχυτο παντοῦ στὸ μεσογειακὸ χῶρο, τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Ἀργότερα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰῶνα τὰ παραδείγματα χάνονται ἀλλὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετήσῃ κανεὶς τὸ γεγονὸς μέσα στὸ μεγάλο καὶ γενικὸ πρόβλημα τῆς καλλιτεχνικῆς ἔνδειας τῆς περιόδου αὐτῆς. Τὰ κιονόκρανα τῶν παραθύρων τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός (Παράρτημα ἀρ. 66), στὸ 10ο αἰῶνα, δείχνουν συνέχεια στὴ μορφολογικὴ ἔκφραση, ἡ ὁποία ξέρει καὶ τύπους κιονοκράνων μὲ ζῶα. Καὶ οἱ ὁμορφες ὑδρορροές τῆς Παναγίας τοῦ Ὁσίου Λουκά (βλ. ἀν. σημ. 80), δίπλα στὶς πλαστικὲς μορφές τῶν λεονταριῶν τοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὸ Λόγγο τῆς Ἑδεσσας (πίν. 35α, Παράρτημα ἀρ. 10), μιλοῦν γι' αὐτὴ τὴ συνέχεια.

Στὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα, τὰ βυζαντινὰ παραδείγματα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα — ὅπου κυρίως ἐπιβιώνει τὸ θέμα τοῦ ἀετοῦ — δὲν εἶναι λίγα. Ἄν λάβωμε ὑπ' ὄψιν μας, δηλαδή, ὅτι οἱ νέοι ἀρχιτεκτονικοὶ τύποι ἀπαιτοῦσαν μικρὸ ἀριθμὸ κιονοκράνων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν «spolia» ἀπὸ παλαιότερα μνημεῖα, καταλαβαίνομε πῶς ἡ ζωομορφικὴ διακόσμηση τῶν κιονοκράνων συνεχίστηκε στὸ Βυζάντιο. Τὴν ἴδια ἐποχὴ, στὴ ρομανικὴ Δύση, τὰ κιονόκρανα μὲ ζῶα εἶναι παρὰ πολλὰ καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὰ διακοσμημένα μὲ ἀετοὺς τὰ περισσότερο συνηθισμένα<sup>105</sup>.

Οἱ σχέσεις ποὺ μπορέσαμε νὰ βροῦμε ἀνάμεσα σὲ μερικὰ κιονόκρανα ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μακεδονία, τὴν Πελοπόννησο, τὴ Βοσνία, τὴν Ἰταλία καὶ Σικελία λέγουν, καὶ αὐτές, πόσο κοινὴ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ἔκφραση σὲ περιοχές μὲ μνημεῖς ἀνάλογες καὶ φύση ποὺ μοιάζει, παρὰλληλα βέβαια καὶ μὲ τὶς ἄμεσες ἐπαφές ποὺ συμβάλλουν στὴν ἐνότητα αὐτὴ. Ὅπωςδὴποτε, ἡ τέχνη τοῦ μεγάλου κέντρου πάντα κατευθύνει· οἱ ἀναμίξεις τῆς μὲ τὸ ὑπό-

104. G. H. Forsyth, Architectural Notes on a Trip through Cilicia, DOP 11, 1957, σ. 228 - 233, εἰκ. 24. J. Kramer, Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Konstantinopel, Köln 1968, σ. 93 - 94, εἰκ. 38.

105. Βλ. ἐνδεικτικὰ : F. Benoît, Chapiteau byzantin à têtes de bœuf du Musée d'Arles, Bulletin Monumental, XCVII 1938, σ. 141 - 142. D. Jalabert, De l'art oriental antique à l'art roman. Recherches sur la faune et la flore romanes, III: l'aigle, αὐτόθι, σ. 173 - 194. L. Bréhier, Les traces de l'ancien art chrétien dans l'art roman Auvergnat, Cahiers Archéologiques I, 1946, σ. 74, πίν. XII 3. Marcel Aubert, L'art français à l'époque romane, Paris 1950, πίν. 3Α, 39Β. W. Messener, Romanische Plastik in Frankreich, Köln 1964, πίν. 33. G. Künstler, Romanische Kunst im Abendland, Wien 1968, πίν. 32.

στρώμα, από το οποίο άλλωστε και η ίδια προέρχεται, δημιουργούν τις σχετικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με τις αστάθμητες ικανότητες του καλλιτεχνικού φορέα, στις περιοχές της άμεσης ή πιο μακρινής ακτινοβολίας της.

Για την άπωτατη ανατολική καταγωγή της ιδέας των κιονοκράνων με ζώα δέν υπάρχει αμφισβήτηση<sup>106</sup>. Στην ελληνιστική εποχή οι ανατολικές μορφές, φαίνεται, ενώθηκαν με το κορινθιακό κιονόκρανο, για να δώσουν ένα τύπο ανάμικτο, όπου τα κεφάλια των ζώων αντικαθιστούσαν τις παλαιές έλικες· και η ιδέα έφθασε στη Ρώμη<sup>107</sup>.

Έχει ήδη υποστηριχθεί από τον Α. Grabar ότι κιονόκρανα και υπέρθυρα ναών της Συρίας με παραστάσεις ζώων και αντικειμένων, συμβόλων της λατρείας, επέδρασαν στις αντίστοιχες διακοσμήσεις των Συναγωγών του 3ου αιώνα με αφηρημένα συμβολικά σχήματα. Από αυτές πάλι φαίνεται ότι άμεσα εξαρτώνται οι διακοσμήσεις κιονοκράνων και υπέρθρων εκκλησιών με χριστιανικά σύμβολα της λατρείας<sup>108</sup>. Αν λοιπόν δεχθούμε ότι είχε γίνει αποδεκτή στο χριστιανικό κόσμο η συμβολική παράσταση στα υπέρθυρα και κιονόκρανα, θα ήταν ίσως λογικό να υποστηριχθεί ότι θα είχε διατηρηθεί μία ανάλογη αντίληψη, περισσότερο ή λιγώτερο συγκεχυμένη, έφ' όσον τα κιονόκρανα με ζώα χρησιμοποιήθηκαν τόσο πολύ, στον 5ο και 6ο αί. Η παρόμοια διακόσμηση των κιονοκράνων με τα υπέρθυρα επιτρέπει να σκεφτεί κανείς ότι αποδιδόταν και στα πρώτα αποτροπαϊκός χαρακτήρας<sup>109</sup>. Μάλιστα η κυρίαρχη χρήση του θέματος του άετου, πανάρχαιου σήματος της ισχύος και της νίκης στο κακό<sup>110</sup>, νομίζουμε ότι

106. P. Lemerle, Chapiteaux chrétiens à protomes de béliers, έ. ά., σ. 297. E. Kitzinger, έ. ά., σ. 19. M. Pinard, έ. ά., σ. 39. A. Grabar, Sculptures, έ. ά., σ. 65. Fr. W. Deichmann, Zur Entstehung der Spätantiken - Zweizonen - Tierkapitelle, Χαριστήριον εις 'Α. Κ. 'Οπλάνδον Α', 1965, σ. 136 - 144.

107. E. von Mercklin, Antike Stierkapitelle, Röm. Mitt. 60 - 61, 1953 - 54, σ. 184 - 199, του ίδιου, Antike Figuralkapitelle, Berlin 1962. R. Kautzsch, έ. ά., σ. 153, Fr. W. Deichmann, έ. ά., σ. 140 - 143.

108. A. Grabar, Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien I, L'art de la fin de l'antiquité et du moyen - âge II, σ. 746 - 747.

109. Σχετικά με τα υπέρθυρα Δ. Παλλά, Βυζαντινόν υπέρθυρον, έ. ά., σ. 434 - 439. Ch. Bouras, Les portes et les fenêtres en architecture byzantine, έ. ά., σ. 233 - 236. A. Grabar, Deux portails sculptés paléochrétiens d'Égypte et d'Asie Mineure, et les portails romans, Cahiers Archéologiques XX, 1970, σ. 15 - 28.

110. W. R. Newhold, The Eagle and the Basket Chalice of Antioch, American Journal of Archaeology 29, 1925, σ. 360. M. Pinard, έ. ά., σ. 46 - 47. Ch. Picard, Aigle et Serpent. Sur les divers sens d'un symbole religieux à travers la Grèce du Nord d'après une oenochoé de bronze du musée de Belgrade, Starinar 13 - 14, 1962 - 63, σ. 1 - 7. Στην Έλληνική κλασική τέχνη ό άετός έχει θεωρηθεί σύμβολο του Διός, βλ. ένδεικτικά Έργον 1967, σ. 30 εικ. 26.

είναι χαρακτηριστική σ' αυτά. Τὰ ἄλλα ζῶα καὶ τὰ πουλιὰ ποὺ ἀπαντοῦν κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, μερικῶν ἀπὸ αὐτὰ ἢ συμβολικὴ ἔννοια χάνεται πίσω στὸ χρόνο<sup>111</sup>, δὲν ξενίζουσιν, ἐφ' ὅσον ἡ ἐποχὴ εἶναι φιλελεύθερη ἀκόμη στὴν ἀποδοχὴ εἰκονογραφικῶν μέσων ἐκφράσεως. Στὴ βυζαντινὴ περίοδο, ἡ διακόσμηση τῶν κιονοκράνων μοιάζει ὄχι μόνο μὲ τῶν υπερθύρων ἀλλὰ καὶ μὲ τῶν ἐπιστυλίων τῶν τέμπλων<sup>112</sup> (πρβλ. τὸ κιονόκρανο τῆς Τεγέας μὲ τὸ ὑπέρθυρο τῆς κυρίας εισόδου τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Μελετίου<sup>113</sup>). Σημειώνομε ἐπίσης ὅτι τὸ θέμα τῶν τροχῶν τοῦ κιονοκράνου τῆς Καλαμάτας (πίν. 36α, Παράρτημα ἀρ. 59) εἶναι ἀνάλογο πρὸς ἀφηρημένα ἐβραϊκὰ σύμβολα<sup>114</sup>. Ἡ ἐπιβίωση τῶν ζωομορφικῶν θεμάτων μὲ ἀποτροπαϊκὸ χαρακτήρα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ θέμα ὁ τρόπος ποὺ ἀφομοιώνονται στὸ Βυζάντιο οἱ πολυποίκιλες καταβολές του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, ὅτι οὐδέποτε τὰ ζωομορφικὰ κοσμήματα μὲ ἀποτροπαϊκὲς ιδιότητες πῆραν θέση τυπικὴ στὰ ὑπέρθυρα, στὰ κιονόκρανα καὶ στὰ ἐπιστύλια τῶν τέμπλων. Οἱ Οὐμανιστὲς τοῦ 9ου αἰῶνα μίλησαν γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀπόλαυση ποὺ δίνουν τέτοια ζῶδια<sup>115</sup>.

Προβληματικὴ κάπως μᾶς φάνηκε ἡ παράσταση τοῦ ἀετοῦ μὲ σφαίρα ποὺ ἀπαντᾷ στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ γιὰ πρώτη φορά. Ὁ ἐραλδικὸς ἰδίως χαρακτήρας τῶν πουλιῶν τῶν κιονοκράνων τῆς Ἑδεσσας καὶ τῆς Βέροιας μᾶς ἔδωσε ἀφορμὴ νὰ ἀναζητήσωμε κάποια πρωταρχικὴ μορφή ἐμβλήματος ἀλλὰ κανένα στοιχεῖο ἐνθαρρυντικὸ δὲν βρέθηκε πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση τῆς ἔρευνας<sup>116</sup>. Εἶναι πιθανὸ τὸ θέμα αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σὲ κάποιο

111. L. Bréhier *L'art chrétien, son développement iconographique des origines à nos jours*, Paris 1918, σ. 71, 110 - 111. A. Grabar, *Sculptures*, ἔ. ἀ., σ. 61, 124.

112. V. Lasareff, *Trois fragments d'épistyles peintes et le templon byzantin*, εἰς ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', 1964 - 65, σ. 127 - 130. Στὸ 15<sup>ο</sup> αἰ., ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Συμεὼν ἐκφράζει καθαρὰ τὴν ἄποψη ὅτι τὸ τέμπλο διαχωρίζει τὸν αἰσθητὸ ἀπὸ τὸν ἀόρατο κόσμο. Συμεὼν Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Ναοῦ*, Κεφάλ. ΡΛΕΤ', Migne, P. G. 155, στ. 345 c.

113. Ἀ. Ὁρλάνδος, ABME, τ. Ε', ἔ. ἀ., σ. 71 εἰκ. 22.

114. A. Grabar, *Sources juives*, ἔ. ἀ., σ. 745, 747 - 748, πίν. 168 b, c.

115. L'«esthétisme» d'un théologien humaniste byzantin du IX<sup>e</sup> siècle, *L'art de la fin de l'antiquité et du moyen âge I*, σ. 63 - 69.

116. Τὸ θέμα τοῦ ἐραλδικοῦ ἀετοῦ εἶναι ἀγαπητὸ στὴν Ἀνατολὴ J. G. Adler, *Collectio Nova Numorum Cuficorum*, Copenhagen 1792, καὶ ἡ ἀνατολικὴ καταγωγὴ τῶν ἐμβλημάτων ἔχει ὑποστηριχθῇ. L. A. Mayer, *Saracenic Heraldry*, Oxford 1933 B. Hemmerding, *Deux notes d'héraldique*, BZ 61, 1968, σ. 304 - 305. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀπαντᾷ στὸ Βυζάντιο, Σπ. Λάμπρου, Ὁ δικέφαλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου, Ν. Ἑλληνομνήμων, 6, σ. 463. Γ. Τιπάλδου, Εἶχον οἱ Βυζαντινοὶ οἰκόσημα (;), ΕΕΒΣ 3, 1926, σ. 206 - 222· βλ. καὶ R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. 1<sup>ere</sup> partie, t. III, Les églises et les monastères*, Paris 1953, σ. 220. Ἀετοὺς βρίσκομε καὶ σὲ σφραγιδολίθους καὶ σὲ νομί-

τεχνίτη πού άπλοποίησε παλαιές μορφές μικρών ζώων στα νύχια των άετων<sup>117</sup>.

Άνακεφαλαιώνοντας διαπιστώνομε πώς τó θέμα των ζώων στα κιονόκрана παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον σάν μία περίπτωση πού μάς δίνει μεγαλύτερη δυνατότητα νά παρακολουθήσωμε τούς τρόπους πού έκφράζεται ή βυζαντινή πλαστική κατά τή διαχρονική πορεία της.

Τά πρώτα παραδείγματα πού έχομε, τού 5ου αιώνα, άποδίδονται τεχνοτροπικά άκόμη μέ τó καλλιτεχνικό λεξιλόγιο τής ύστερης άρχαιότητας· έτσι πλαστικά δοσμένες οί μορφές αφήνουν νά κυριαρχή ή ψευδαίσθηση μιås έντυπώσεως πού δέν ανταποκρίνεται στην ουσία. Πρωτεύουσα σημασία έχει ή έναλλαγή τής σκιās και τού φωτός επάνω στις καμπύλες επιφάνειες. Οί λεπτομέρειες συγχέονται μέ τις κύριες μορφές, αν και αυτές οί τελευταίες ήδη άρχίζουν νά προβάλλονται. Προοδευτικά όμως, τά στοιχεία αυτά φαίνονται νά σβήνουν και ν' αναπλάθονται μέσα στο δυναμικό χωνευτήρι τού 5ου αιώνα, μέ τάση πρòς τήν επίπεδη έκφραση, τή σχηματική άπόδοση τής μορφής και τήν πραγματική άνταπόκριση στη λειτουργία. Η τεχνική, πού εξελίσσεται πρòς τήν προβολή των μορφών επάνω άπό τó σκιερó βάθος, καθώς τó τύπανο σκάβει βαθιά πίσω άπό τά θέματα, δημιουργώντας έτσι ένα δεύτερο επίπεδο, τείνει ν' ανταποκριθί σ' αυτή τή διάθεση. Άπό τόν 6ο αιώνα (δ δεύτερο τέταρτο) οί τάσεις αυτές βρίσκουν τήν ώριμή τους έκφραση.

Τά καθαρά σχήματα πού μόλις άρχίζουν άπό αυτή τήν εποχή, επιβιώνουν κατά τή φτωχή σέ παραδείγματα αλλά δυναμική, φαίνεται, περίοδο ως τó τέλος τής Εικονομαχίας, για νά βρούν νέα παρουσίαση στην «αναγέννηση» πού ακολουθεί. Οί πλευρικές επιφάνειες περιγράφουν τά θέματα μέ σαφήνεια. Γεωμετρικά ή πλαστικώτερα δοσμένες οί μορφές έκφράζουν αυστηρά αυτό πού θέλουν χωρίς νά ζητούν νά παίξουν μέ τή σκιά και ανταποκρίνονται στη λειτουργία τους. Άργότερα, στο 12ο αιώνα, τά διακοσμητικά μοτίβα, μέ τις ίδιες βασικές άρχές, μορφώνουν τόν τύπο ενός δεύτερου έξωτερικού περιβλήματος πού φαίνεται σάν νά σκεπάξη τις επιφάνειες· ή αναβίωση μερικών θεμάτων και ή κάποια πλαστικότητα των μορφών όμιλούν για κλασσικιστικές τάσεις, έντονώτερες τώρα άπό άλλες εποχές.

ματα. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, σ. 27. M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081 - 1261*, Washington 1969, πίν. 40, 7 (B). Κανένas άέτος δέν κρατεί σφαίρα.

117. Πρβλ. θωράκιο άπό τή Χαλκίδα Ν. Γιαννοπούλου, Χριστιανικά και Βυζαντινά γλυπτά Χαλκίδος, ΔΧΑΕ, περ. Β' τ. Α', 1924, σ. 105 - 6 (θωράκιο μέ άρ. Εύρ. 132).

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

## Εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα

Τὸ παράρτημα αὐτὸ ἀπαρτίζεται ἀπὸ δύο μέρη. Στὸ πρῶτο συγκεντρώνονται κιονόκρανα τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔγιναν γνωστά, τὰ περισσότερα, μετὰ ἀπὸ τὶς συνθετικὲς μελέτες τοῦ R. Kautzsch καὶ τοῦ E. Kitzinger (βλ. ἄ. σ. 90) καὶ δὲν ἔχουν περιληφθῇ στὸ συνθετικὸ κατάλογο κιονοκράνων μὲ διακόσμηση ἀετῶν τοῦ J. Kramer (ἔ. ἄ., σ. 88-96). Στὸ δεῦτερο μέρος τοῦ Παραρτήματος συγκεντρώνονται κιονόκρανα μὲ ἀνάγλυφα ζῶα τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Καὶ στὰ δύο μέρη ὑπάρχουν καὶ παραδείγματα ἀπὸ γειτονικὲς ἢ ὑποτελεῖς στὸ Βυζάντιο περιοχὲς, οἱ ὁποῖες βρίσκονται σὲ κάποια «πνευματικὴ ἐξάρτηση» ἀπὸ αὐτό. Δὲν περιλαμβάνονται κιονόκρανα μὲ πουλιὰ ἢ ζῶα ποὺ εἰκονογραφοῦν τὸ θέμα «τοῦ δένδρου ἢ τοῦ περιρραντηρίου τῆς ζωῆς» καὶ κάποιο συγκεκριμένο μῦθο.

Ὁ διαχωρισμὸς τῶν κιονοκράνων σὲ δύο ὁμάδες, πρὶν καὶ μετὰ τὴν Εἰκονομαχίαν δηλαδὴ, γίνεται μόνο γιὰ λόγους πρακτικούς, ὥστε νὰ διευκολυνθῇ ἡ ἔρευνα. Τὰ κιονόκρανα κατατάσσονται ἀλφαβητικά, κατὰ πόλεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέρχονται. Ὅταν ἔχουν περάσει στὴ βιβλιογραφία, δίδεται ἡ σχετικὴ ἀναφορά, συνήθως ἡ τελευταία, ἐὰν ὅμως δὲν ὑπάρχει βιβλιογραφικὴ μνεία ἢ εἶναι πολὺ σύντομη, τότε ὑπάρχει μικρὴ περιγραφὴ. Τὰ περισσότερα σχολιάζονται στὸ κείμενο κι αὐτὸ δηλώνεται μ' ἓναν ἀστερίσκο ἀριστερά· δὲν ὑπάρχουν σχόλια ἐὰν δὲν τὸ ἐπιτρέπουν ἡ κατάσταση ποὺ διατηροῦνται ἢ τὰ ἐλλιπῆ φωτογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχομε.

Τὰ παραδείγματα ποὺ παρουσιάζομε ἔχουν δημοσιευθῇ σὲ χρονικὰ ἀνασκαφῶν ἢ σὲ ἐπὶ μέρους μελέτες· μερικὰ συγκεντρώσαμε ἀπὸ προσωπικὲς μας ἔρευνες σὲ συλλογὲς καὶ μνημεῖα. Μὲ τὶς συνθῆκες αὐτὲς τῆς ἔρευνας, ὁ κατάλογος περιλαμβάνει ἓνα δυσανάλογα μεγάλο ἀριθμὸ κιονοκράνων ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο, σὲ σύγκριση μὲ τὰ παραδείγματα ἀπὸ τὶς ἄλλες περιοχὲς τοῦ Βυζαντίου, καί, ὅπωςδὴποτε, δὲν ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ θεωρηθῇ πλήρης.

## Κατάλογος κιονοκράνων μὲ ἀνάγλυφα ζῶα

## Α'.

(Περίοδος πρὶν ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχίαν)

1. \*<sup>3</sup>Α θ ἦ ν α ι. Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Ἐπίκρανο, ἀρ. 43α. Ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Πίν. 34α (φωτογραφία ἀρχείου Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν). J. Strzygowski, Die Akropolis in altbyzantinischer Zeit, AM 14, 1889, σ. 286-7, εἰκ. 5.

2. Ἀλυσκὴ Θάσου<sup>1</sup>.

Θραύσματα κιονοκράνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νότιας βασιλικῆς. Περιστερία κοσμοῦν τὶς γωνίες ἐπάνω καὶ πλέγμα καλάθου τὴν κάτω ζώνη· τὰ δύο τμήματα τοῦ κιονοκράνου διαχωρίζονται μὲ μία ἔντονα ἔξεργη ταινία.

3. \*Ἀμφίπολις. Μουσεῖο Καβάλας. Δύο κιονόκρανα, ἀρ. 231, 232. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς Γ' τῆς Ἀμφιπόλεως. Πίν. 32 α, β. Δ. Λαζαρίδη, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευνα εἰς Ἀμφίπολιν, ΠΑΕ 1959, σ. 44, πίν. 49 α-β. Ε. Στίκα, Ἀνασκαφὴ Βασιλικῆς Γ' Ἀμφιπόλεως, ΠΑΕ 1962, σ. 42-46, πίν. 24, 25.

Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες· ἀνάμεσά τους, στὸ ἓνα κιονόκρανο (ἀρ. 231), ἐναλλάσσονται προτομὲς βοδιῶν μὲ λεονταριῶν καὶ στὸ ἄλλο (ἀρ. 232) ἀετοὶ μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Τὴν κάτω ζώνη στολίζουν φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια πλαγιαστά. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις.

4. \*Ἀρνίθα Ρόδου. Ἀπὸ τὴ βασιλική.

Ἀ. Ὀρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, Β', Ἀθήναι 1954, σ. 312, εἰκ. 267. Βλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Παλαιοχριστιανικὰ λείψανα Ρόδου, ABME τ. ΣΤ', 1948, σ. 32-35.

5. Bargala (σημ. Goren Kozjak).

Τμήματα κιονοκράνων μὲ κριάρια στὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

Blaga Aleksova, Pridones od Istraživanja vo Bargala - Bregalnica za Osvetlvanjeto na Istorijata na Južnite Sloveni εἰς Posebna Izdanja XII. Centar za Balkanološka Ispitivanja, Knjiga 4, σ. 105-114. Τῆς ἰδίας, εἰς Symposium: The 1.100th Anniversary of the Death of Cyril of Thessalonika, 1. Skopje 1970, σ. 13-21. Τῆς ἰδίας, Bargala - Bregalnica: Archaeological Excavations and Researches in the Valley of the Bregalnica, εἰς XIVe Congrès International des Études Byzantines. Résumés - Communications, Bucarest 1971, σ. 224-226.

6. \*Βέροια. Μουσεῖο. Τὸ κιονόκρανο βρέθηκε στὸν ἐξωνάρθηκα τῆς Νέας Μητροπόλεως, Πίν. 31δ (φωτογραφία ἀρχείου ΙΔ' Ἐφορείας Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων).

Φ. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 18, 1963, Χρονικὰ 2, σ. 251, πίν. 282α.

1. Πρόκειται νὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὸν κ. J. P. Sodini, στὸν ὁποῖο καὶ ὀφείλω τὴν πληροφορίαν τὸν εὐχαριστῶ πολὺ.

Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ ἀνοιχτὲς τὶς φτεροῦγες τὶς πλευρές. Τὰ πουλιά πατοῦν στὴν ἀνάστροφη προτομὴ ἑνὸς ζώου καὶ τὰ δύο μόνον ἔχουν ἐπάνω στὸ σῶμά τους ἕνα φίδι. Φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὴν κάτω ζώνη. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις.

7. \*Γαλλατὶς (σημ. Mangalia) στὴ Μικρὴ Σκυθία. Δύο κιονόκρανα. Τὸ ἕνα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Mangalia, τὸ ἄλλο στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ Βουκουρεστίου. Πίν. 33 α, β, (φωτογραφίες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Βουκουρεστίου).  
I. Barnea, Chapiteaux à protomes de bœliers de la Scythie Mineure, Balcania VII, 2, 1944, σ. 408-416, πίν. 1-5. Τοῦ ἰδίου, Douze ans d'archéologie chrétienne en Roumanie, Actes du VI<sup>e</sup> C.I.E.B., 2, 1951, σ. 30-31, εἰκ. 5. Τοῦ ἰδίου, Éléments d'art grec des Basiliques paléochrétiennes de la Scythie Mineure, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', 1964-65, σ. 341, πίν. 71, 2.
8. \*Ćaričin-Grad. Ἀπὸ τὴν ἐπισκοπικὴ βασιλική.  
A. Deroko - S. Radojčić, Otkopavanja Caričina grada 1947 godine, Starinar 1, 1950, σ. 119-142 εἰκ. 33. Ivanka Nikola-jević-Stojković, Ranobizantiska Arhitektonska, ἔ.ἀ., σ. 91-93.
9. \*Ἐδεσσα. Παλαιὰ Μητρόπολη. Πίν. 27 α, β. Βλ. ἀν. σ. 82-84.
10. \*Ἐδεσσα. Μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος στὸ Λόγγο (στὴν αὐλή). Πίν. 35α. Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικὰ Μακεδονίας, ΑΔ 16, 1960, σ. 226, πίν. 199γ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομὲς γρυπῶν στολίζουν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» φορτωμένα μὲ καρποὺς ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ μία προτομὴ κριαριοῦ καὶ μία βοδιοῦ κοσμοῦν τὶς πλευρές. Τὴν κάτω ζώνη, ἡ ὁποία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἐπάνω μὲ ἔξερρη ταινία, καλύπτει τὸ κόσμημα μιᾶς κληματίδας μὲ καρποὺς σταφυλίου· τὴ σπείρα κοσμεῖ ἕνας σχηματοποιημένος βλαστὸς μὲ φύλλα δάφνης.
11. Θεόπολιν. Κάτω Ἄλπεις. Ἀπὸ τὴν τρίκογχη κρύπτη.  
F. Benoît, La crypte en triconque de Théopolis, Rivista di Archeologia Cristiana 27, 1951, σ. 76-79 εἰκ. 5-6. M. Pinar, ἔ.ἀ., σ. 38.
12. \*Ἐσσαλονίκη<sup>2</sup>. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Δύο ὅμοια κιονόκρανα, ἀρ. 4 καὶ 5. Πίν. 34 γ, δ.

2. Ὁ E. Kitzinger, ἔ.ἀ., σ. 63-64, ἀρ. 14, ἀναφέρει ὅτι τὰ κιονό-

Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες· ἀνάμεσά τους ἀετοὶ ποὺ στρέφουν τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ πίσω ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Στὴν κάτω ζώνη διακρίνονται ἱχνη πλέγματος καλᾶθου.

13. \*Θεσσαλονίκη. Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Τρία ἐπικράνα, ἀρ. 83, 84, 85. Προέρχονται ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ. Πίν. 29α (*φωτογραφία ἀρχείου Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*). Οἱ προτομὲς τῶν κριαριῶν καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τῶν ἐπικράνων.
14. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἀγίου Γεωργίου. Ἐπικράνο, ἀρ. 704. Πίν. 30γ.  
Ἕνας ἀετὸς μετωπικὸς μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ ἀποτελεῖ τὴν κύρια διακοσμησὴ αὐτοῦ τοῦ ἐπικράνου· φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὴν ὑπόλοιπὴ ἐπιφάνεια.
15. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἀγίου Γεωργίου, ἀρ. 42. Πίν. 31γ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη περιστέρια στολίζουν τὶς γωνίες· στὴν κάτω φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Μία σειρὰ μὲ πεντάφυλλα ἀνθέμια καὶ ἀστραγαλοειδῆς κόσμημα διαχωρίζει τὶς δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου καὶ μία ἄλλη ὅμοια ἐπιστέφει τὶς πλευρὲς του. Ὁ ἄβακας φέρει μία βαθειὰ ράβδωση μὲ λείψανα ἀπροσδιορίστου κοσμήματος στὴ θέσιν τοῦ «ἄνθους»· ἡ σπείρα ἔχει καταστραφῇ.
16. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἀγίου Γεωργίου, ἀρ. 45. Πίν. 29β.  
Φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου καὶ μόνο τὸ ἐπάνω τμήμα του διακοσμοῦν ὁλόσωμα μικρὰ ζῶα, ἀνάμεσα στὰ φύλλα· διατηροῦνται ἀκόμη δύο ἀντωπὰ πρόβατα καὶ ἓνας ἀετὸς. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῇ μεγάλη φθορά.
17. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἀγίου Γεωργίου, ἀρ. 8. Πίν. 32γ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη, περιστέρια κοσμοῦν τὶς γωνίες· στὴν κάτω φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Μία σειρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια διαχωρίζει τὶς δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου καὶ μία ὅμοια ἐπιστέφει τὶς πλευρὲς του. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις καὶ λείψανα ἀπροσδιορίστου κοσμήματος στὴ θέσιν τοῦ «ἄνθους». Τὴ σπείρα στολίζουν πεντάφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μὲ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω καὶ λεπτὸ ἀστραγαλοειδῆς κόσμημα.
18. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἀγίου Γεωργίου, ἀρ. 3. Πίν. 29δ.  
Ἄετοὶ κοσμοῦν τὸ μέσον τῶν πλευρῶν τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ φύλλα

---

κράνα αὐτὰ εἶναι ὅμοια μὲ τὸ γνωστὸ τοῦ Βυζ. Μουσείου μὲ ἀρ. 2 (G. Sotiriou, *Guide du Musée Byzantin, Athènes 1939*, πίν. 6β). Ἐκεῖνο φέρει στὴν κάτω ζώνη «θεοδοσιανή» ἄκανθα, αὐτὰ πλέγμα καλᾶθου.



πριονωτής ἄκανθας τὸ χῶρο ποὺ μένει μεταξὺ τῶν πουλιῶν καθὼς καὶ τὴν κάτω ζώνη. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ σημαντικὲς φθορές.

19. \*Θεσσαλονίκη. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 21. Πίν. 32δ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ παγώνια ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ ἀετοὺς τὶς πλευρές· στὴν κάτω ζώνη φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας στολίζουν ὅλο τὸ χῶρο. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια πλαγιαστά· ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν ἀποκοπῇ καὶ γενικὰ τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῆ μεγάλη φθορά.
20. \*Θεσσαλονίκη<sup>3</sup>. Μουσεῖο Ἁγίου Γεωργίου, ἀρ. 20. Πίν. 29γ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν στολίζουν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ μὲ κλειστά φτερά ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας» τὶς πλευρές. Στὴν κάτω ζώνη, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Ἡ σπείρα, τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν καταστραφῇ.
21. \*Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (στὴν αὐλή). Πίν. 34β.  
Περιστέρια στολίζουν τὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ πλέγμα καλὰ τοῦ τοῦ ὁποίου ἵχνη μόνο σώζονται, τὴν κάτω ζώνη. Ἡ σπείρα καλύπτεται ἀπὸ κόσμημα ποὺ θυμίζει ἐκφυλισμένες μορφές φύλλων δάφνης, ἐνῶ ὁ ἄβακας φέρει σχηματοποιημένους ἐλικόσχημους βλαστοὺς.
22. \*Θεσσαλονίκη. Παλαιὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (στὴν αὐλή).  
Ἐπίθημα ἀμφικίονος ὁ ὁποῖος ἔχει συμπτυχθῇ σὲ κίονα. Πίν. 35β.  
Ἡ μία ὄψη του, ποὺ ἔχει καταστραφῇ στὸ μεγαλύτερο μέρος της, ἔφερε φυλλοειδεῖς μορφές, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀετὸ μετωπικὸ μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
23. Θεσσαλονίκη. Χατζά - Μπέη Τζαμί. Δύο ὅμοια κιονόκρανα ἐπιστέφουν δύο κίονες τοῦ κτηρίου. Πίν. 31β.  
Ο. T a f r a l i, Topographie, ἔ.ἀ., σ. 191, πίν. XXXII, 2.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη ἀετοὶ στολίζουν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» μαζὶ μ' ἓνα φύλλο πριονωτῆς ἄκανθας τὸ κενὸ ποὺ μένει ἀνάμεσα στὰ ἀνοιχτὰ φτερά τῶν πουλιῶν. Στὴν κάτω ζώνη φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας κοσμοῦν τὸ χῶρο. Σήμερα παχιά στρώματα ἀσβέστη καλύπτουν τὰ κιονόκρανα.
24. \*Θεσσαλονίκη. Προφῆτης Ἡλίας. Δύο ὅμοια κιονόκρανα τῶν ἀνατολικῶν κίωνων τῆς ἐκκλησίας. Πίν. 30δ.

3. Στὸ Μουσεῖο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη κιονόκρανο μὲ ἀρ. 99, τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν J. K r a m e r, ἔ. ἀ., σ. 93, ἀρ. 25.

R. F a r i o l i, *I Capitelli paleocristiani*, ἔ.ἄ., σ. 168.

Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομές κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ «κέρατα ἀφθονίας» τὶς πλευρές· κάτω, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Τῇ σπείρᾳ στολίζουσιν μικρὰ τρίφυλλα ἀνθέμια τοποθετημένα μετὴν κορυφῇ πρὸς τὰ κάτω· ὁ ἄβακας φέρει ραβδώσεις. Τὰ κεφάλια καὶ τὰ πόδια τῶν κριαριῶν ἔχουν ἀποκοπῇ.

25. \*Θ ἡ β α ι Φ θ ι ὡ τ ι δ ε ς (σημ. Νέα Ἀγχίαλος). Ἀπὸ τῇ Βασιλικῇ Γ' τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου. Θραύσματα κιονοκράνων. Πίν. 33γ (*φωτογραφία ἀρχείου Ἰης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων*). Βλ. Ἔργον τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1970, σ. 31 εἰκ. 28.
26. Ἰ ε ρ ο υ σ α λ ή μ. Καθολικὴ Μονὴ τῆς Παναγίας.  
P. L e m e r l e, *Philippes*, ἔ.ἄ., σ. 104, σημ. 2 ἀρ. 4.
27. \*Κ ἄ ῖ ρ ο. Κοπτικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 4317.  
F r. W. D e i c h m a n n, *Zu einigen spätantiken Figuralkapitellen*, ἔ.ἄ., σ. 71-72, 78, πίν. 25<sub>1-2</sub>.
28. Κ ἄ ῖ ρ ο. Κοπτικὸ Μουσεῖο<sup>4</sup>. Κιονόκρανο ἡμικίονος.  
Αὐτόθι σ. 73, πίν. 25<sub>3</sub>.
29. \*Κ ὀ ρ ι ν θ ο ς Π α λ α ι ᾶ<sup>5</sup>. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.  
Ε. Σ τ ῖ κ α, Ἀνασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1962, σ. 51-56, πίν. 56β.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη ἀετοὶ με ἀνοιχτὰ φτερὰ κοσμοῦν τὶς γωνίες· στὴν κάτω πλέγμα καλάρου καλύπτει τὸ χῶρο. Τὸ κιονόκρανο ἔχει ὑποστῇ πολλὰς φθορές.
30. \*Κ ὀ ρ ι ν θ ο ς Π α λ α ι ᾶ. Θραύσματα κιονοκράνων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς.  
Αὐτόθι, πίν. 56γ.  
Τρία κομμάτια ἀπὸ γωνίες κιονοκράνων με πουλιά (πρβλ. μετὰ κιονόκρανα τῆς Θάσου Παρ. ἀρ. 2 καὶ τῆς Κρήτης Παρ. ἀρ. 44). Τὸ τμήμα τοῦ ἄβακα, ποὺ διακρίνεται, στολίζεται με ἐλικόσχημους βλαστούς.

4. Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ τὸ ἐντάξαμε στὸν κατάλογο τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραδειγμάτων (F r. W. D e i c h m a n n, *Zu einigen spätantiken Figuralkapitellen*, ἔ.ἄ., σ. 73, σημ. 3), γιατί βρίσκομε ὁμοιότητα στίς μορφές τῶν ζώων με ἄλλα κοπτικὰ ἔργα ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 6ο αἰ. (πρβλ. αὐτόθι πίν. 25, 4). Ὅπως δὴποτε ἀμφιβολίες ὑπάρχουν.

5. Τὸ κιονόκρανο περιλαμβάνεται καὶ στὸν κατάλογο τοῦ J. K r a m e r, ἔ.ἄ., σ. 93, ἀρ. 26. Δὲν ἀναφέρονται τὰ ἴχνη πλέγματος καλάρου στὴν κάτω ζώνη.

31. \*Κωνσταντινούπολις. Τμήμα κιονοκράνου με άετό. Βρέθηκε στη βασιλική του Στουδίου.  
J. Ebersolt, Une mission à Constantinople, Revue Archéologique, 4e s. 14, 1909, σ. 8 - 10, εικ. 4. A. Van Millingen, Byzantine Churches in Constantinople, London 1912, σ. 51. G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines III, Constantinople 1914, σ. 447.
32. \*Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσείο, ἀρ. 4822. Ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές μέσα στὴν πόλη.  
N. Firatli, Découverte de trois églises byzantines à Istanbul, Cahiers Archéologiques V, 1951, σ. 175, πίν. IVb.
33. Κωνσταντινούπολις. Μουσείο τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀρ. εὐρ. 141 (στὴν αὐλή).  
L. Akin, Figured Column Capitals, Ayasofya Muzesi Yilligi 4, 1962, ἀγγλικὴ περίληψη σ. 58 εικ. 4.
34. Κωνσταντινούπολις. Μουσείο τῆς Ἀγίας Σοφίας, ἀρ. εὐρ. 157 (στὴν κιονοστοιχία τῆς αὐλῆς). Βρέθηκε στὴν περιοχὴ τοῦ Ἑπταπυργίου (Yedikule).  
Αὐτόθι, σ. 57 - 58, εικ. 3.
35. \*Λέχαιον<sup>6</sup>. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς. Πίν. 30 α, β (φωτογραφίες ἀρχείου Δ. Πάλλα).  
D. Pallas, Über die Datierung eines Kapitells der Basilika von Lechaion (Korinth), BZ 63, 1970, σ. 69 - 70.
36. Ljubiten Σκοπίων.  
P. Miljukova, Kristiankija drevnosti, ἔ. ἄ., σ. 129, εικ. 55. P. Lemerle, Philippes, ἔ. ἄ., σ. 104 σημ. 2, ἀρ. 3.
37. Μάνη. Ἐπίθημα συμφυές με τὸ κιονόκρανο. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς στὴ θέση Ἁγιος Πέτρος Κυπαρίσσου. Πίν. 35γ (φωτογραφία ἀρχείου Ν. Δρανδάκη).  
Ν. Δρανδάκη, Σκαφικαὶ ἔρευναι ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης, ΠΑΕ 1958, σ. 206-216, πίν. 163α-β.
38. Modena. Καθεδρικός Ναός.  
E. von Mercklin, Antike Figural - Kapitele, Berlin 1962, σ. 137 ἀρ. 362. Fr. W. Deichmann, ἔ. ἄ., σ. 77 - 81, πίν. 27<sub>8-10</sub>.

---

6. Τὸ κιονόκρανο περιλαμβάνεται στὸν κατάλογο τοῦ J. Kramer, ἔ. ἄ., σ. 87, ἀρ. 31 ὅχι ὁμως μεταξύ αὐτῶν ποὺ ἔχουν διακόσμηση με πουλιά.

39. \* Νησι νομοῦ Πέλλης. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ βασιλικῆς. Πίν. 31α (φωτογραφία ἀρχείου τοῦ Ἐργαστηρίου Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).  
Στ. Πελεκανίδη, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16, 1960, σ. 226, πίν. 199β.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες· ἀνάμεσά τους, στὸ μέσον τῶν πλευρῶν, ἀετοὶ ποὺ κρατοῦν στὰ νύχια τους ἕνα μικρὸ ζῶο ὁλόσωμο ἐναλλάσσονται μὲ «κέρατα ἀφθονίας». Στὴν κάτω ζώνη, φύλλα πριονωτῆς ἄκανθας καλύπτουν τὸ χῶρο. Ἡ σπείρα φέρει μικρὰ ἀνθέμια πλαγιαστὰ καὶ ὁ ἄβακας ραβδώσεις.
40. Περιβόλα Πολυχνίτου Λέσβου. Ἀπὸ τὴ βασιλική.  
Σ. Χαρितωνίδη, Παλαιοχριστιανικὴ Τοπογραφία τῆς Λέσβου, ΑΔ 23, 1968, σ. 33, πίν. 12γ-δ.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ ἀετοὶ μὲ κλειστὰ φτερά, γυρισμένοι στὸ πλάι, τὶς πλευρές. Ἡ κάτω ζώνη ἔχει τελείως καταστραφῇ. Ἴσως ἀπὸ αὐτὴ νὰ προέρχεται ἕνα τμήμα κιονοκράνου μὲ πλέγμα καλάρου ποὺ σώζεται.
41. Πλεμενιανὰ Σελίνου Κρήτης. Στὸ προαύλιο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Σωτῆρος.  
Κ. Λασσιθιωτάκη, Ἐκκλησίαι τῆς δυτικῆς Κρήτης, Κρητικὰ Χρονικὰ ΚΒ', 1970, σ. 208-9, πίν. ΟΔ' εἰκ. 297Α.  
Στὴν ἐπάνω ζώνη, προτομὲς κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες καὶ κεφαλὴ λεονταριοῦ (:) τὸ μέσον τῆς μιᾶς πλευρᾶς. Στὴν κάτω ζώνη ὑπάρχει πλέγμα καλάρου.
42. Προῦσα. Μουσεῖο. Ἀπὸ τὴ Νίκαια.  
G. Mendel, Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée impérial de Brousse, BCH 33, 1909, σ. 362-3, ἀρ. 123 (280), εἰκ. 68 (ἐπάνω).
43. \*Σινᾶ. Ἁγία Αἰκατερίνη. Δύο κιονόκρανα.  
G. H. Forsyth, The Monastery of St. Catherine at Mount Sinai. The Church and Fortress of Justinian, DOP 22, 1968, σ. 12, πίν. 32, 33.  
Ὁ ἄβακας τῶν κιονοκράνων καταλήγει στὶς γωνίες σὲ τελείως σχηματικὰ κεφάλια κριαριῶν ἐνῶ ἀπὸ κάτω διαμορφώνονται ἔλικες· στὸ μέσον κάθε πλευρᾶς, ἡμικωνικὸ σχῆμα παίρνει τὴ θέση τοῦ παλαιοῦ «ἄνθους». Κάτω ἀπὸ τὶς ἔλικες ἡ διακόσμηση, στὸ ἕνα κιονόκρανο, ἀποτελεῖται ἀπὸ κληματίδα μὲ σταυροὺς, ζῶα, φοινικόδενδρα, στὸ ἄλλο, ἀπὸ σταυροὺς, ἀνεμιζόμενα φύλλα, φοινικόδενδρα καὶ τσαμπιὰ σταφυλιοῦ.
44. \*Συΐα δυτικῆς Κρήτης. Ἀπὸ περισυλλογή.

Ἰ. Τζεδάκης, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά 3, σ. 570, πίν. 271α.

Στὴν ἐπάνω ζώνη περιστέρια κοσμοῦν τὶς τέσσερις γωνίες καὶ τὶς δύο πλευρές, τὶς ἄλλες δύο «κέρατα ἀφθονίας». Τὴν κάτω στολίζουν ὑψηλὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια ποὺ καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο. Οἱ δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου χωρίζονται μ' ἐξεργη πλατεῖα ταινία. Πλαγιαστά μικρὰ πεντάφυλλα ἀνθέμια, πριονωτά, καλύπτουν τὴ σπείρα. (Πρβλ. τὰ πουλιὰ μὲ τῶν κιονοκράνων ἀπὸ τὴ Θάσο καὶ τὴν Κόρινθο, ἀρ. Παραρτήματος 2 καὶ 30).

45. Swartnotz Ἀρμενίας.

Ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (641-661).

J. Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, I, Wien 1918, σ. 112 εἰκ. 111 καὶ σ. 287 εἰκ. 324. Τελευταῖα: W. F. Volbach — J. Lafontaine-Dosogne, Byzanz und der Christliche Osten, ἔ. ἄ., πίν. 382.

46. Τραπεζοῦς. Ἀγία Σοφία.

J. Strzygowski, Les chapiteaux de Sainte - Sophie à Trébizonde, BCH 19, 1895, σ. 519. D. T. Rice, The Church of Haghia Sophia at Trebizond, Edinburgh 1968, σ. 46, πίν. 9Α.

47. Tropaeum Trajani (σημ. Adamelisi) στὴ Μικρὴ Σκυθία.

I. Barnea, Chapiteaux, ἔ. ἄ., σ. 408 - 415, πίν. 1 - 5.

48. Φίλιπποι. Στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Ὁκταγώνου.

Ἀετὸς ἀπὸ τὴ γωνία τῆς ἐπάνω ζώνης κιονοκράνου.

49. \*Φίλιπποι. Μουσεῖο. Δύο ὅμοια κιονόκρανα ἀπὸ ἀνασκαφῆς στὸ Forum. Πίν. 33δ.

Δ. Λαζαρίδης. Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα ἀνατολικῆς Μακεδονίας, ΑΔ 17, 1961 - 62, Χρονικά, σ. 239, πίν. 286α - β.

Προτομές κριαριῶν κοσμοῦν τὶς γωνίες τῆς ἐπάνω ζώνης καὶ ἀετοὶ ὄρθιοι, μετωπικοί, μὲ ἀνοιγμένες τὶς φτεροῦγες καλύπτουν τὸ μεσαῖο χῶρο τῶν πλευρῶν. Τὴν κάτω ζώνη, δυσανάλογα στενὴ σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐπάνω, στολίζουν ὄρθια πεντάφυλλα ἀνθέμια. Οἱ δύο ζῶνες τοῦ κιονοκράνου χωρίζονται μ' ἐξεργη πλατεῖα ταινία. Ἡ σπείρα καὶ ὁ ἄβακας εἶναι ἀκόσμητοι.

Β'.

(Περίοδος μετὰ τὴν Εἰκονομαχία)

50. \*Αἶανη Κοζάνης. Μουσεῖο Κοζάνης. Ἀπὸ τὸ Ναὸ τῆς Παναγίας. Πίν. 35δ. (φωτογραφία πίνακος Στ. Πελεκανίδης).

Σ τ. Π ε λ ε κ α ν ί δ η, "Ερευναι ἐν ἄνω Μακεδονίᾳ, Μακεδονικά Ε', 1961-63, σ. 373, 378, πίν. 4.

51. \*Α ρ τ α. Παρηγορήτισσα. Κιονόκρανο κιονίσκου παραθύρου.  
 "Α. "Ο ρ λ ἄ ν δ ο υ, "Η Παρηγορήτισσα, ἔ.ἄ., σ. 38 - 39, εἰκ. 33.
52. \*Β ε ν ε τ ί α. "Αγιος Μᾶρκος. Δύο κιονόκρανα : τὸ ἓνα μὲ πουλιά καὶ τὸ ἄλλο μὲ κριάρια.  
 L. B r é h i e r, Études sur l' histoire de la sculpture byzantine, ἔ.ἄ. σ. 34, 52 - 53, πίν. I, VI. H. B u c h w a l d, The Carved Stone Ornament, ἔ. ἄ. σ. 149 - 150 εἰκ. 52.
53. \*Β έ ρ ο ι α. Νέα Μητρόπολη. Δύο ὅμοια κιονόκρανα. Πίν. 28 γ, δ.  
 Βλ. ἄν. σ. 88 - 90.
54. \*Β ό λ ο ς. "Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο. "Ανασύρθηκε ἀπὸ τὸ βυθὸ τῆς θάλασσας. Πίν. 38 α, β (*φωτογραφίες Ν. Νικονάνου*).  
 Ν. Γ ι α ν ν ο π ο ύ λ ο υ, Τὸ Φρούριον τοῦ Βόλου, ΕΕΒΣ Η', 1931, σ. 125 - 6.  
 Τέσσερες ἀετοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ ἀποτελοῦν τὴν κύρια διακόσμηση τοῦ κιονοκράνου. "Ανάμεσα στὰ κεφάλια τῶν πουλιῶν ὑπάρχουν, στὴ μία πλευρά, μία ἀνθρώπινη κεφαλὴ μὲ ὀξὺ γένι καί, στὶς ἄλλες τρεῖς, ἡμικονικὰ σχήματα μὲ ἐλαφρὲς πλάγιες γλυφές· ὁ ἄβακας ἀποτελεῖται ἀπὸ μία φαρδιά λίγο ἔξεργη ταινία.
55. \* D a b r a v i n a Βοσνίας<sup>7</sup>.  
 I. N i k o l a j e v i ć, La Sculpture ornementale, ἔ.ἄ., σ. 295 - 309, εἰκ. 1-3. Τ ῆ ς ἰ δ ί α ς, Oltarna pregrada, ἔ.ἄ., σ. 101 - 102, εἰκ. 9, 10.  
 Δύο κιονόκρανα μὲ κεφάλια κριαριῶν στὶς γωνίες, ἓνα μὲ ἀετούς, καὶ θραύσματα.
56. Δ ἄ λ μ ι ο ν Βοσνίας<sup>8</sup>.  
 I. N i k o l a j e v i ć, La sculpture ornementale, ἔ.ἄ., σ. 302, εἰκ. 4.

7. "Εκτὸς ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Βοσνίας καὶ "Ερζεγοβίνης ποὺ περιλάβαμε στὸ Παράρτημα (ἀρ. 55, 56, 58, 71), ἡ I. N i k o l a j e v i ć ἀναφέρει τελευταῖα (Oltarna pregrada, ἔ.ἄ., σ. 101 - 102, εἰκ. 12, 13) δύο ἀκόμη κιονόκρανα τὸ ἓνα ἀπὸ τὴν πόλη Ζάρα, τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴ Biskupija, στὴ Δαλματία.

8. "Η I. N i k o l a j e v i ć στὴν πρώτη ἀπὸ τὶς δύο μελέτες της στὶς ὁποῖες ἀναφερόμαστε (La sculpture ornementale, ἔ.ἄ. σ. 302, εἰκ. 4), σημειώνει ὅτι τὸ κιονόκρανο προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀρχαῖον Δάλμιον ἢ Δελμίνιον, σημ. Županjac, στὴ δευτέρῃ (Oltarna pregrada, ἔ.ἄ., σ. 101 - 102, εἰκ. 14) τὸ τοποθετεῖ στὴ Suiča. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο κιονόκρανο καὶ γιὰ τὴν ἴδια περιοχὴ, ὅπως ἡ συγγραφεὺς εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ πληροφορήσῃ.

Τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ. ἀ. σ. 101 - 102, εἰκ. 14.  
Κιονόκρανο μὲ ἀετοὺς στὶς γωνίες.

57. \* Ἑδεσσα, Ἑκκλησία Ἁγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Πίν. 28 α, β.  
Βλ. ἀν. σ. 84 - 88.
58. Zenica Βοσνίας.  
I. Nikolajević, La sculpture ornamentale, ἔ. ἀ., σ. 302, εἰκ. 5.  
Τῆς ἰδίας, Oltarna pregrada, ἔ. ἀ. σ. 101 - 102, εἰκ. 15 καὶ 17.  
Κιονόκρανα μὲ ἀετοὺς στὶς γωνίες καὶ ἓνα μὲ κεφάλια κριαριῶν.
59. \* Καλαμάτα. Συλλογὴ Μητροπολιτικοῦ μεγάρου. Πίν. 36α (φωτογραφία ἀρχείου Ζ' Ἐφορείας Κλασσικῶν ἀρχαιοτήτων).  
Ἄετοὶ στὶς τέσσερις γωνίες καλύπτουν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου. Οἱ δύο, μετωπικοὶ μὲ ἀνοιχτὰ φτερά, ἔχουν ἀποδοθῇ μὲ εὐκρίνεια, οἱ δύο ἄλλοι, μορφὲς ἀπλοϊκὲς μὲ κλειστά, φαίνεται, φτερά, ἔχουν ἓνα ὠοειδὲς περίπου σῶμα μὲ φολίδες καὶ λεπτὸ λαιμό. Ἀνάμεσα στοὺς ἀετοὺς ὑπάρχουν «πυροστρόβιλου» καὶ «τροχοὶ» καὶ στὴ μία πλευρά, ἓνα ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο.
60. Koutaïs. Γεωργίας. Κιονόκρανο ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ ἔχτισε ὁ Bagrat III (1003).  
J. Baltrušaitis, Études sur l'art médiéval en Géorgie et en Arménie, Paris 1929, σ. 104, πίν. LVII, 8, LVIII, 89.
61. \* Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 2810.  
D. T. Rice, Art byzantin, Paris - Bruxelles 1959, σ. 277, πίν. 34 κάτω.
62. Κωνσταντινούπολις. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 924.  
G. Mendel, Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines, II, Constantinople 1914, σ. 551, ἀρ. 751 (924).
63. \* Κωνσταντινούπολις. Ἄλλοτε στὸ Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου, μὲ ἀρ. 170. Σήμερα στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Ἀν. Βερολίνου: Frühchristlich - byzantinische Sammlung.  
O. Wulff, Kaiser - Friedrich - Museum Kriegszuwachs in der altchristlich - byzantinischen Skulpturensammlung, Amtliche Berichte aus den Königlichen Kunstsammlungen XXXIX, 1918, στ. 248 - 256 εἰκ. 91 καὶ 92 b. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 27 καὶ εἰκ. 23.
64. Κωνσταντινούπολις (;) Ἄλλοτε στὸ Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου μὲ ἀρ. 171. Σήμερα στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Ἀν. Βερολίνου: Frühchristlich - byzantinische Sammlung.  
O. Wulff, ἔ. ἀ., στ. 248 - 256, εἰκ. 92a. E. Kitzinger, ἔ. ἀ., σ. 27.

65. \* Κωνσταντινούπολις<sup>9</sup>(;). Ἐλλοτε στὸ Kaiser Friedrich Museum τοῦ Βερολίνου μὲ ἀρ. 172. Σήμερα στὰ Κρατικὰ Μουσεία τοῦ Ἀν. Βερολίνου. Frühchristlich - byzantinische Sammlung. Πίν. 36β (*φωτογραφία ἀρχείου Κρατικῶν Μουσείων Βερολίνου*).  
O. Wulff, ἔ. ἀ., σ. 248 - 256, εἰκ. 92c. E. Kitzinger, ἔ. ἀ. σ. 27.
66. \* Κωνσταντινούπολις. Βόρεια ἐκκλησία τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός. Κιονόκρανα ἀμφικιόνων παραθύρων.  
A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ., σ. 105, Πίν. L 2, 3. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, ἔ. ἀ., σ. 259 εἰκ. 19, 20B, σ. 307 - 8, εἰκ. 17, 18.
67. \* Κωνσταντινούπολις. Κομμάτια ἀπὸ ἀετοὺς ποὺ προέρχονται, φαίνεται, ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς βόρειας ἐκκλησίας τῆς Μονῆς τοῦ Λιβός.  
A. Grabar, Sculptures, ἔ. ἀ. σ. 105 - 106. πίν. LIV. Th. Macridy, A. Megaw, C. Mango, J. Hawkins, ἔ. ἀ., σ. 262, πίν. 31.
68. \* Μάνη. Ἐκκλησία τῆς Παναγίας, (Ἐπισκοπή), κοινότη. Κίττας. Ἐπὸ τὸ τέμπλο.  
Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ διακοσμοῦν τέσσερις ἀετοὶ στὶς γωνίες, μετωπικοί, μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
69. \* Μάνη. Μίνα. Ἅγιος Ἰωάννης (ἐρειπωμένη ἐκκλησία). Ἐπὸ τὸ τέμπλο. Πίν. 36γ.  
Τὸ κιονόκρανο αὐτὸ διακοσμοῦν τέσσερις ἀετοὶ στὶς γωνίες, μετωπικοί μὲ ἀνοιχτὲς φτεροῦγες.
70. \* Μάνη<sup>10</sup>. Πλάτσα. Ἅγιος Νικόλαος στὸ Καμπινάρι. Τέσσερα κιονόκρανα ἀπὸ τὸ τέμπλο. Πίν. 36δ.  
Δύο ἀπὸ τὰ κιονόκρανα, ποὺ σήμερα βρίσκονται στὸ τέμπλο τῆς μεσαίας ἐκκλησίας (ἀφιερωμένης στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος),

9. Ἐπὸ τὸν O. Wulff (Kaiser-Friedrich Museum. Ein Nachtrag aus der byzantinischen Skulpturensammlung, Amtliche Berichte aus den Königl. Kunstsammlung XXXIX, 1918, στ. 32 - 38, εἰκ. 18) ἀναφέρεται ἓνα ἐπικράνο ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ ὁποῦ ἡ μία πλευρὰ κοσμεῖται μὲ δύο ἀετοὺς γύρω ἀπὸ ἓνα φυλλοειδὲς κόσμημα. Ὅπως δὲποτε ὑπάρχει ἡ διάταξη τοῦ θέματος τοῦ «δένδρου τῆς ζωῆς». Ἀνάλογο εἶναι τὸ θέμα τοῦ κιονοκράνου ἀπὸ τὴ βασιλικὴ στὸ Γλυκὺ τῆς Ἡπείρου (τελευταία βλ. Ἔργον 1970, σ. 77 - 82, εἰκ. 84), καὶ ἄλλων στὴ Μάνη (Μεταμόρφωση στὸ Νομιστὶ, Ἅγιος Δημήτριος Κοσίντα Πλάτσας).

10. Οἱ διαστάσεις τῶν κιονοκράνων τῆς Μάνης, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν σὲ τέμπλα ἐκκλησιῶν, εἶναι πολὺ μικρὲς. Τὸ ὕψος τοῦ κιονοκράνου τῆς Μίνας π. χ. εἶναι 0.21 μ. καὶ τὸ πλάτος 0.125 μ.



φέρουν ἀετούς σὲ χαμηλὸ ἀνάγλυφο στὶς δύο γωνίες πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στὶς δύο ἄλλες διαγράφονται ἀπλῶς καμπύλα σχήματα. Δύο ἄλλα κιονόκρανα, ποὺ σήμερα εἶναι στὸ τέμπλο τοῦ δεξιοῦ παρεκκλησίου (ἀφιερωμένου στὸν Ἅγιο Νικόλαο), φέρουν ἀετούς μὲ ἀνοιχτὰ φτερὰ στὶς τέσσερις γωνίες (Πίν. 36δ).

71. N a r o n e Ἐρζεγοβίνης. Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Σπαλάτου (Split). I. N i k o l a j e n i ć, La sculpture ornamentale, ἔ. ἁ. σ. 302, 305 - 306 εἰκ. 6. Τ ἡ ς ἰ δ ί α ς, Oltarna pregrada, ἔ. ἁ., σ. 101 - 102, εἰκ. 16.
72. \* Ν ί κ α ι α. Ἱδιωτικὴ συλλογὴ.  
A. M. S c h n e i d e r, Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik-Nicaea, Istanbuler Forschungen 16, Berlin 1943, σ. 21, πίν. 19ε.
73. \* Ν ι κ ὀ π ο λ ι ς. Μουσεῖο. Ἄλλοτε ἦταν στὸ Μουσεῖο τῆς Πρέβεζας. Ἀπὸ τὸ χωριὸ Παλαιορόφορο. Πίν. 37α (φωτογραφία ἀρχείου Σπουδαστηρίου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης).  
Φ. Πέτσας, Α Ε 1950 - 51, Χρονικά, σ. 35 - 36, εἰκ. 11. Ἄ. Ὁ ρ - λ ἄ ν δ ο υ, Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, ἔ. ἁ., Β', σ. 337, εἰκ. 295.
74. \* P a r e n z o. Καθεδρικός ναός. Κιονόκρανα τοῦ κιβορίου.  
E. K i t z i n g e r, ἔ. ἁ., σ. 62, 65 ἀρ. 35 εἰκ. 78, σ. 70 ἀρ. 92 εἰκ. 123.
75. S a n a h i n Ἀρμενίας. Ἀπὸ τὴν κύρια ἐκκλησία (1048 - 1065).  
J. B a l t r u š a i t i s, ἔ. ἁ., σ. 105, πίν. LVI, 86.
76. \* Τ ε γ έ α. Μουσεῖο. Ἀπὸ περισυλλογὴ. Πίν. 37 β, γ.  
Ἄ. Δ ε λ η β ο ρ ρ ι ᾶ ς, ΑΔ 24, 1969, Χρονικά 1, σ. 130, πίν. 118 β, γ.  
Τὸ κιονόκρανο στολίζεται, στὴν κύρια ὄψη του, μ' ἓναν ἀετὸ μετωπικὸ ποὺ καλύπτει ὅλο τὸ χῶρο, στὶς δυὸ πλαϊνές, μὲ ἓνα φύλλο μὲ μίσχο, γυρισμένο ἐπάνω ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ πίσω πλευρὰ μένει ἀκάλυπτη. Ἡ διακοσμημένη ἐπιφάνεια τελειώνει καὶ στὶς δύο πλαϊνές ὀψεις μὲ ἓνα φοινικόσχημο κόσμημα· ὁ κενὸς χῶρος καλύπτεται ἀπὸ καρδιοσχημα θέματα, ἀνθέμια κι ἐλικόμορφους βλαστούς. Μ' αὐτὰ τὰ σχήματα παίζει καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ σχεδὸν τετράγωνου ἄβακα, ὁ ὁποῖος διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ κιονοκράνου μὲ μιὰ πλατιά καὶ ἔξεργῃ ταινία.
77. \* Τ ρ α π ε ζ ο ὦ ς. Ἁγία Σοφία.  
J. S t r z y g o w s k i, Les chapiteaux, ἔ. ἁ., σ. 520. D. T. R i c e, The Church of Haghia Sophia, ἔ. ἁ., σ. 46, πίν. 9B.

## R É S U M É

## CHAPITEAUX BYZANTINS A DÉCORATION ANIMALE

(PL. 27 - 38)

L'analyse détaillée de deux chapiteaux d'Édesse en Macédoine occidentale provenant l'un de l'ancienne Métropole (colonne Sud - Est), l'autre de l'église consacrée aux Saints - Pierre et Paul (colonne Sud - Est aussi), constituent le point de départ de notre étude.

Le premier, du type dit «à double zone», présente un registre inférieur typiquement «théodosien». Il peut être attribué au V<sup>e</sup> siècle, et plus précisément à la 2<sup>e</sup> moitié du siècle pour des raisons historiques et stylistiques. Le second se place à l'époque médiobyzantine. La masse entière du chapiteau montre qu'elle est portante, les aigles des angles jouant un rôle purement décoratif. Nous le datons du premier quart du XI<sup>e</sup> siècle. Deux autres chapiteaux provenant de la ville voisine de Veroia, semblables au second d'Édesse, ajoutent leurs témoignages. Ils peuvent être datés vers l'an mille, surtout à cause du fleuron placé sur leur zone inférieure, trop petite et presque méconnaissable.

Les études fondamentales de R. Kautzsch (Kapitellstudien, Berlin - Leipzig 1936, p. 152 - 165) et E. Kitzinger (The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks, DOP 3, 1946, p. 62 - 71), sur ce genre de chapiteaux, se limitent aux exemples des Ve et VI<sup>e</sup> siècles, période d'apogée de ce type. Depuis, d'autres exemples ont été découverts (de publications de fouilles, de nos propres recherches dans de petites collections et dans des églises). Nous avons essayé d'en faire l'inventaire raisonné, puis nous avons rassemblé les chapiteaux à décoration animale de l'époque post-iconoclaste (cf. Appendice en grec).

L'essai de classer chronologiquement ces fragments nous a obligé à utiliser comme points de départ, quelques sculptures datées, pour voir très brièvement, il est vrai, la mode d'évolution de la sculpture byzantine.

Pour l'époque *pré-iconoclaste*, nous réunissons :

Chapiteaux des piliers de Saint Mé- nas de Thessalonique	vers 400	Premier quart du V <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés de Sainte Sophie de Théodose II	415	
Chapiteaux de la basilique de Da- mous-el-Karita à Karthage	avant 439	Deuxième quart du V <sup>e</sup> siècle

Chapiteaux de la Vierge Acheiropoiètos de Thessalonique	peu après 439	Deuxième quart du V <sup>e</sup> siècle
Chapiteaux de Saint - Démétrios de Thessalonique	peu avant 441	
Chapiteaux de la porte d' Or de Constantinople	447	
Chapiteaux de la basilique de Lechaion	450 - 460	Troisième quart du V <sup>e</sup> siècle
Chapiteaux de la basilique de St. Jean Stoudios à Constantinople	463	
Chapiteaux de Saint - Apollinaire le Neuf de Ravenne	493 - 526	Quatrième quart du V <sup>e</sup> Siècle
Chapiteau de Saint-Clément à Rome	514 - 523	Premier quart du VI <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés de Saint-Polyeucte à Constantinople	524 - 527	Deuxième quart du VI <sup>e</sup> siècle
Chapiteaux de l' église des Saints Serge et Bacchos de Constantinople	527 - 536	
Chapiteaux de Sainte - Sophie de Constantinople	532 - 537	
Chapiteaux de Saint Vital de Ravenne	526 - 547	
Chapiteaux de Saint Apollinaire in Classe	533 - 549	
Chapiteaux de la Cathédrale de Parenzo	543 - 553	Troisième quart du VI <sup>e</sup> siècle

Nous plaçons peu avant 441 les chapiteaux de Saint - Démétrios (sauf quelques exemples anciens), d' après les indices historiques et la ressemblance de l' acanthe — là où elle existe — avec celle des chapiteaux de l' Acheiropoiètos et des basiliques de Lechaion et de Saint Jean Stoudios.

Dans les sculptures, ci-dessus, nous remarquons une tendance générale à l' utilisation de formes plus schématiques (cf. les têtes des béliers et les corps des aigles), mieux adaptées à leur fonction. La technique du trépan qui sert au début à ciseler l' acanthe épineuse produit des effets qui progressivement aboutissent à montrer l' ornement sculpté comme détaché de la surface du chapiteau.

D' après ces donnés nous pensons pouvoir attribuer à la première moitié du V<sup>e</sup> siècle trois chapiteaux du Musée de Saint Georges de Thessalonique (App. N° 16, 18, 20). Un chapiteau de pilier (App. N° 14) du même Musée est très proche de ceux de Saint Démétrios ; il en est de même pour les chapiteaux de Prophète Élie à Thessalonique (App. N° 24) et de Nissi d' Édesse

(App. N° 39), tandis que le chapiteau d'Édesse qui nous a occupé au début (App. N° 9) et un autre de Veroia (App. N° 6) se placent très bien vers le milieu de la seconde moitié du V<sup>e</sup> siècle.

Vers 500, nous pouvons placer la réalisation des chapiteaux d'Amphipolis (App. N° 3), de Thessalonique (App. N° 17, 19), de l'ancienne Gallatis (App. N° 7) et d'un chapiteau de pilier du Musée Byzantin d'Athènes (App. N° 1) ; ils suivent les chapiteaux de Constantinople (App. N° 32), de Thèbes Phthiotide (App. N° 25) et de Philippes (App. N° 49).

Nous datons vers le milieu du VI<sup>e</sup> siècle les chapiteaux de Thessalonique (App. N° 21), d'Arnitha à Rhodes (App. N° 4), de Syia en Crète (App. N° 44) et ceux du Musée Byzantin d'Athènes (App. N° 12) et de la basilique de Corinthe (App. N° 29, 30) ; le chapiteau de Longos d'Édesse (App. N° 10) peut-être considéré comme contemporain avec ces exemples et, comme un peu postérieur l'imposte de l'ancien Musée Archéologique de Thessalonique (App. N° 22).

A l'*époque médiobyzantine*, le décor sculpté de quelques églises datées de façon sûre nous aide à suivre un peu l'évolution des formes :

Fragments sculptés du monastère de C. Lips à Constantinople	904	Première moitié du X <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés de l'église de la Vierge à Saint Luc en Phocide avant l'an 1000		Deuxième moitié du X <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés de Saint Luc en Phocide	1011	Première moitié du XI <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés du « métochion » de Saint Luc en Eubée	1014	
Chapiteaux de la Vierge des Chaudronniers (Panaghia tôn Chalkéon) à Thessalonique	1028	
Fragments sculptés de Chios	1054 - 1056	Deuxième moitié du XI <sup>e</sup> siècle
Templon en marbre de Saint Théodore Babaka dans le Magne	1075	
Fragments sculptés de Daphni	1080 - 1100	
Chapiteaux de St. Nicolas à Kabia de Béotie		Première moitié du XII <sup>e</sup> siècle
Fragments sculptés de Haghia Moni à Nauplie	1143 - 1149	
Fragments sculptés de Taxiarque de Messaria à Andros	1158	Deuxième moitié du XII <sup>e</sup> siècle

Architrave de l' iconostase «de Philo-  
sophe» du Musée Byzantin  
d' Athènes

Première moitié du  
1205 XIII<sup>e</sup> siècle

La technique dite du «champlevé» est utilisée en même temps que celle qui donne plus de relief aux formes. De toute façon, les réminiscences de la technique du trépan qui met en valeur les motifs sur le fond obscur subsistent parfois.

Pendant le X<sup>e</sup> siècle, les surfaces qui décrivent les motifs sont taillées à «l'emporte pièce» mais dès le début du XI<sup>e</sup> siècle elles s' unissent au fond avec plus de souplesse, pour donner à la deuxième moitié de ce siècle un contact en douceur entre les motifs et la surface du fond. Au XII<sup>e</sup> siècle, l' ornement s'allonge sur la surface comme pour la couvrir et tend vers des formes plus douces jusqu' à la fin du siècle. L' influence islamique, notée dans des détails iconographiques et stylistiques, disparaît pendant la deuxième moitié du XI<sup>e</sup> siècle.

Nous pouvons donc attribuer un chapiteau de Sainte-Sophie de Trébizonde (App. N° 77) au milieu du X<sup>e</sup> siècle, un autre de Nicée (App. N° 72) à sa deuxième moitié. La date (vers l' an mille) que nous avons proposée convient aux chapiteaux de Veroia et d'Édesse (App. N° 53, 57). Un autre de la région de Kosani (App. N° 50) et celui de Kalamata (App. N° 59) datent plutôt de la deuxième moitié du XI<sup>e</sup> siècle et les chapiteaux de Constantinople (App. N° 61, 63, 65) se situent vers la fin de ce siècle. Nous datons les chapiteaux de Nicopolis en Épire (App. N° 73), de Mina (App. N° 69) et de Platsa (App. N° 70) dans le Magne du début du XII<sup>e</sup> siècle, du milieu, celui de Teghèa (App. N° 76) et de la fin du même siècle le chapiteau d' Épiscopi dans le Magne (App. N° 68). Les chapiteaux de Volos (App. N° 54), de St. Marc à Venise (App. N° 52) et du ciborium de Parenzo (App. N° 74), sont plus tardifs (XIII<sup>e</sup> siècle).

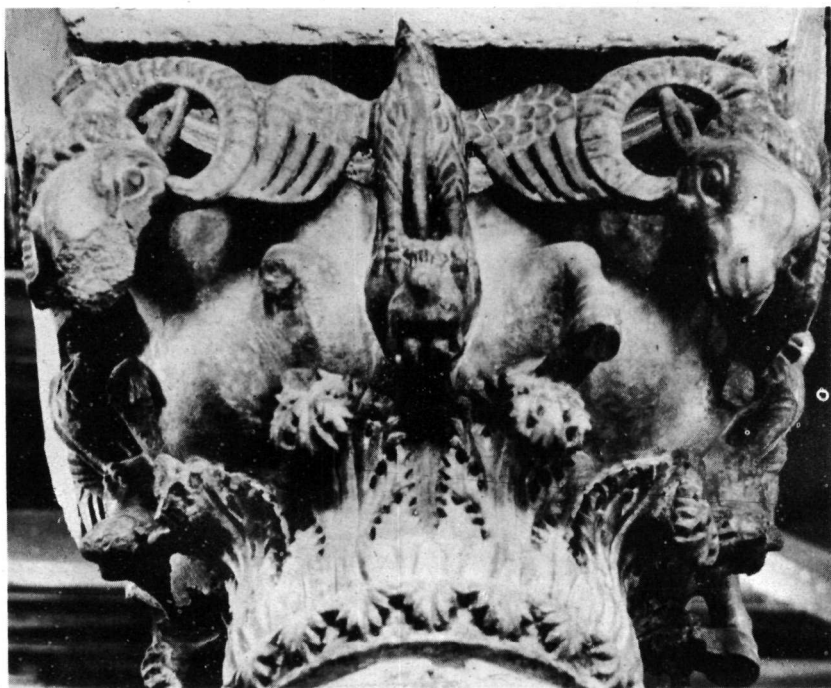
Au moyen âge, les rapports qu' on peut trouver entre les exemples du Péloponnèse, de la Macédoine, d' Italie et de la Sicile témoignent de la communauté d' expression artistique dans ces lieux où l' héritage culturel et les conditions géographiques sont semblables.

L' origine orientale du chapiteau à décoration animale est communément acceptée. Leur signification prend une nuance apotropaïque.

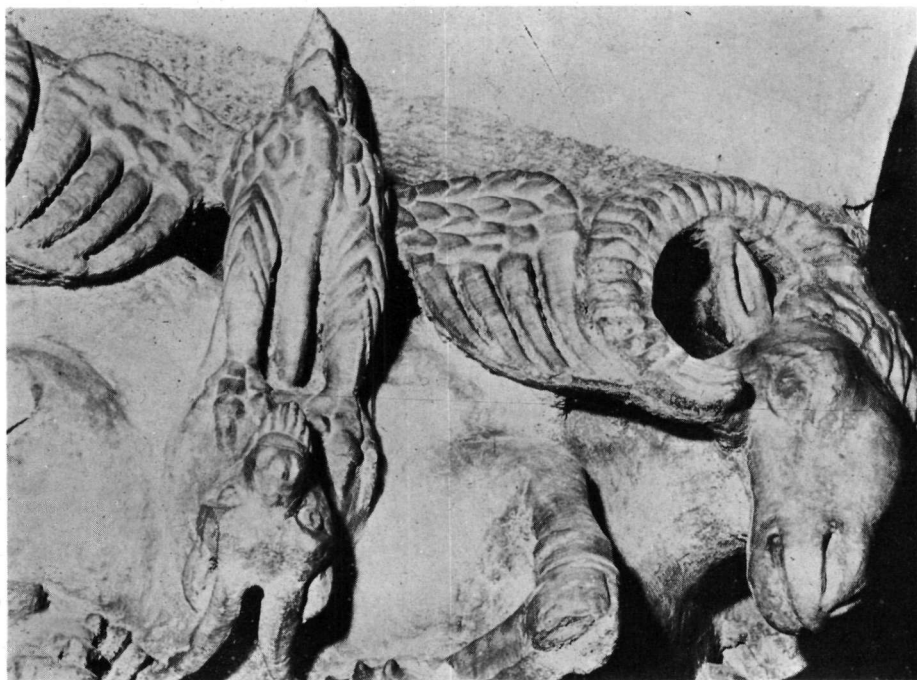
A la fin nous voyons que les chapiteaux à décoration animale nous donnent l' occasion pour faire quelques remarques sur la sculpture byzantine. Pendant le V<sup>e</sup> siècle, les moyens expressifs de la basse antiquité continuent à exister : formes plastiques et illusionisme qui joue avec les effets de l' ombre et de la lumière ; les détails se mêlent avec les motifs principaux, bien que

ces derniers commencent à chercher à prédominer. Progressivement ces éléments se perdent et les formes deviennent plus propres et plus conformes à leur fonction. Les motifs se détachent devant le fond obscur. Toutes ces tendances trouvent leur expression au VI<sup>e</sup> siècle. Des formes pures, sans les effets de l'ombre et de la lumière se transmettent par la période de l'iconoclasme à l'époque qui suit. Là elles trouvent leur maturité. Plates ou un peu plastiques les figures s'expriment avec sobriété et reflètent leur fonction. Un peu plus tard, au XII<sup>e</sup> siècle, les ornements avec les mêmes principes, prennent la forme d'un revêtement qui enveloppe les surfaces entières.

MARIE PANAYOTIDI



α. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 9



β. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 9



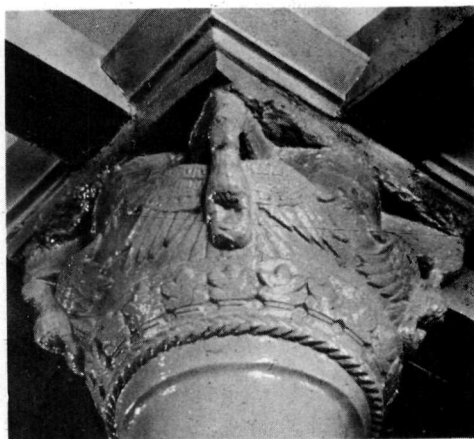
α. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 57



β. Έδεσσα. Άρ. Παραρτήματος 57



γ. Βέροια. Άρ. Παραρτήματος 53



δ Βέροια. Άρ. Παραρτήματος 53





α. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 13



β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 16



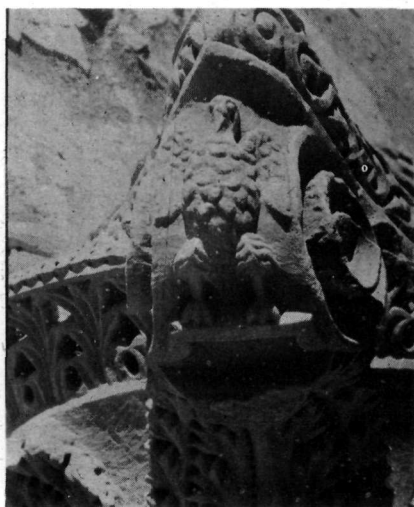
γ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 20



δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 18



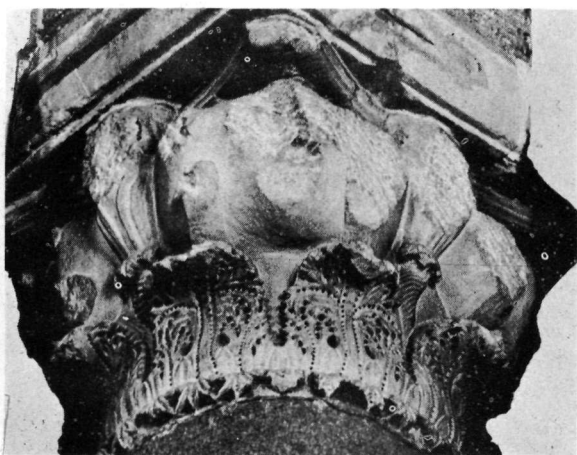
α. Λέχαιον. 'Αρ. Παραρτήματος 35



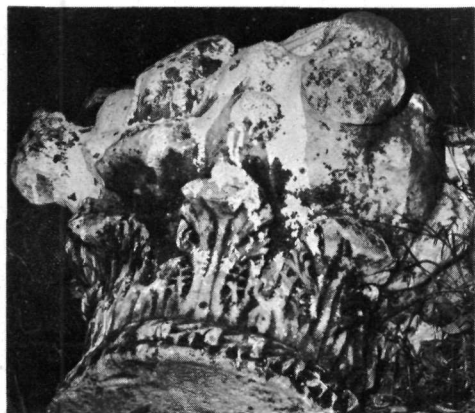
β. Λέχαιον. 'Αρ. Παραρτήματος 35  
Λεπτομέρεια εικ. α.



γ. Θεσσαλονίκη. 'Αρ. Παραρτήματος 14



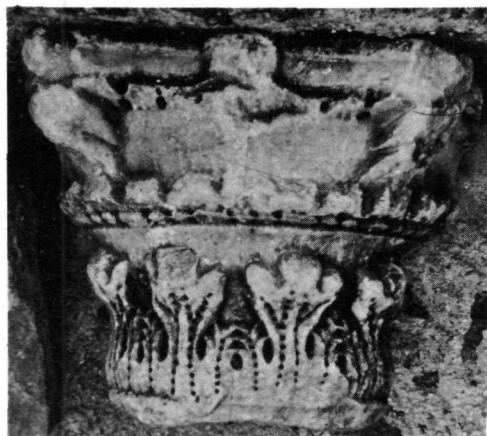
δ. Θεσσαλονίκη. 'Αρ. Παραρτήματος 24



α Νησί. Ἄρ. Παραρτήματος 39



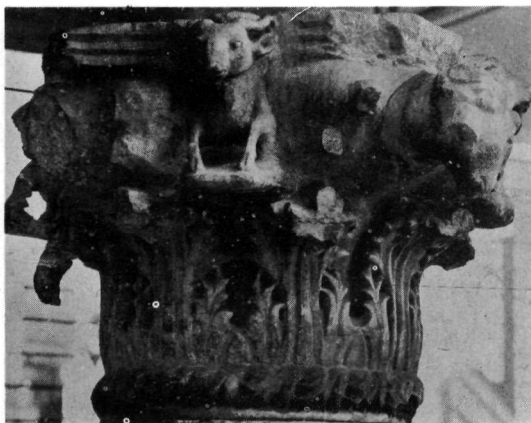
β Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 23



γ Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 15



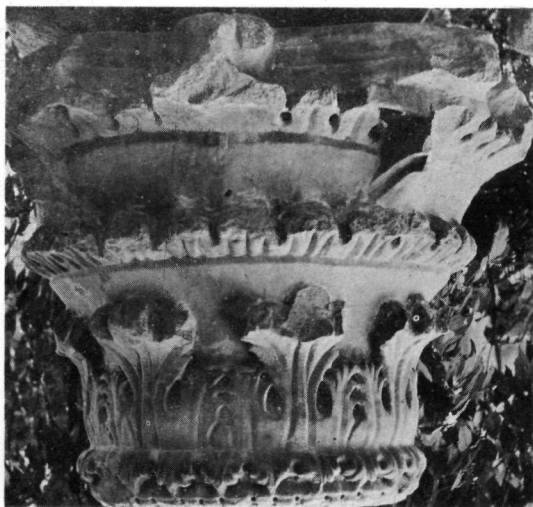
δ. Βέροια. Ἄρ. Παραρτήματος 6



α. Ἀμφίπολις. Ἀρ. Παραρτήματος 3



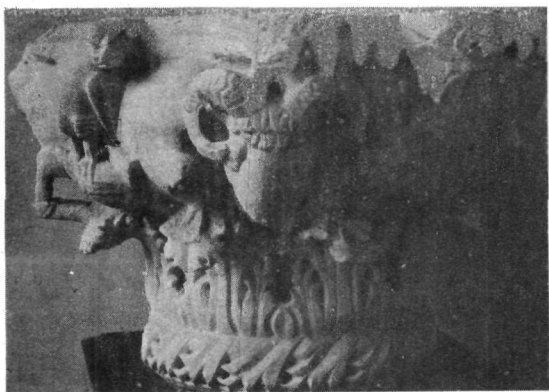
β. Ἀμφίπολις. Ἀρ. Παραρτήματος 3



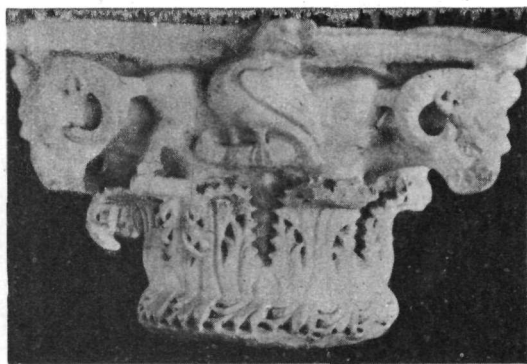
γ. Θεσσαλονίκη. Ἀρ. Παραρτήματος 17



δ. Θεσσαλονίκη. Ἀρ. Παραρτήματος 19



α. Γαλατίς. 'Αρ. Παραρτήματος 7



β. Γαλατίς. 'Αρ. Παραρτήματος 7



γ. Θήβαι Φθιώτιδες. 'Αρ. Παραρτήματος 25



δ. Φίλιπποι. 'Αρ. Παραρτήματος 49



α. Ἀθῆναι. Ἄρ. Παραρτήματος 1



β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 21



γ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 12

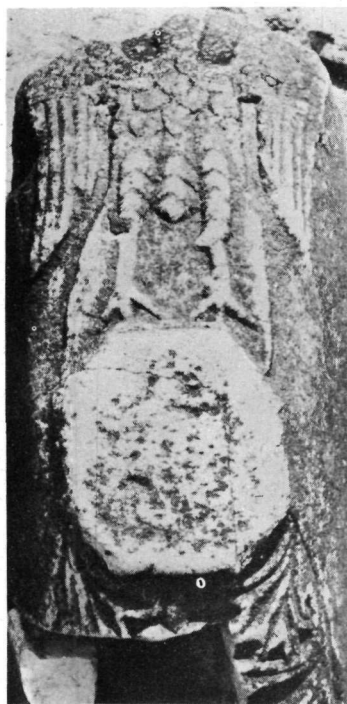


δ. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 12





α. Έδεσσα. Ἄρ. Παραρτήματος 10



β. Θεσσαλονίκη. Ἄρ. Παραρτήματος 22



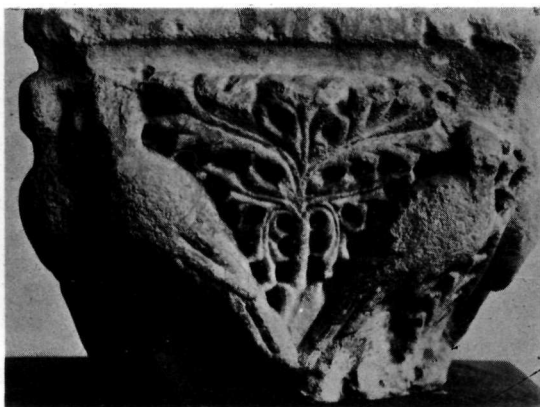
γ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 37



δ. Αιανή. Ἄρ. Παραρτήματος 50



α. Καλαμάτα. Ἄρ. Παραρτήματος 59



β. Κωνσταντινούπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 65



γ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 69



δ. Μάνη. Ἄρ. Παραρτήματος 70





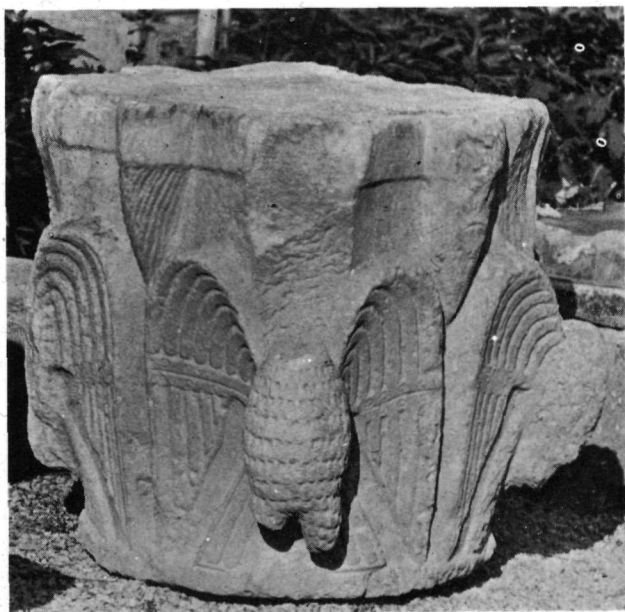
α. Νικόπολις. Ἄρ. Παραρτήματος 73



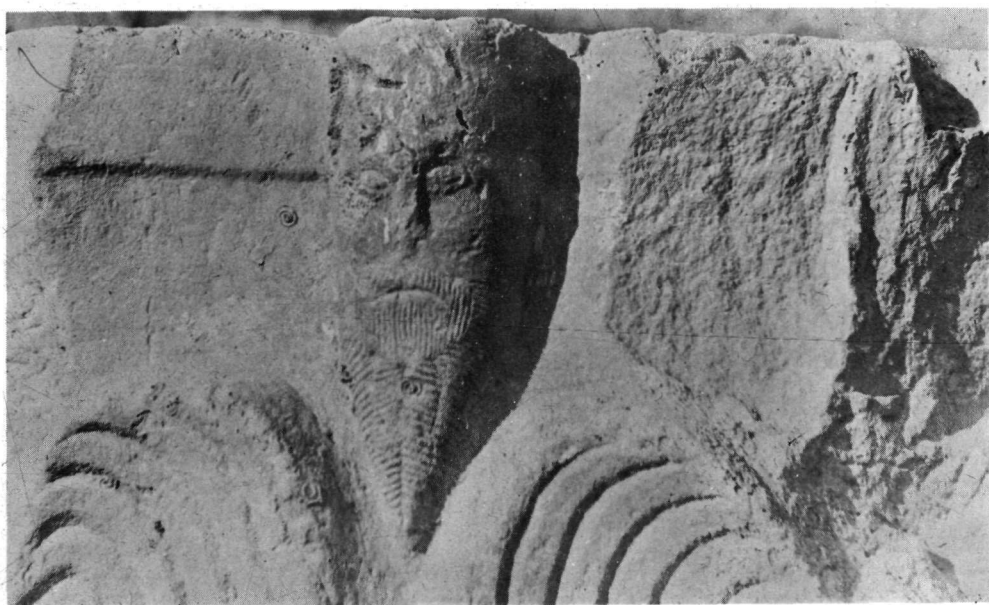
β. Τεγέα. Ἄρ. Παραρτήματος 76



γ. Τεγέα. Ἄρ. Παραρτήματος 76



α. Βόλος. Ἄρ. Παραρτήματος 54



β. Βόλος. Ἄρ. Παραρτήματος 54. Λεπτομέρεια εἰκ. α.